

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота
Освітній ступінь – магістр

На тему: **«Переживання досвіду Гулагу: приклад літератора
Натана Забари»**

Виконала: студентка 2-го року навчання
спеціальності 032 «Історія та археологія»
освітньо-наукової програми «Юдаїка»
Ісаєва Ірина Андріївна

Наукова керівниця: Сидорчук Т. М,
кандидатка історичних наук

Рецензент: Гірік С. І.,
кандидат історичних наук

Магістерська робота захищена
з оцінкою _____

Секретар ЕК _____
«_____» _____ 2021 р.

Київ – 2021

Декларація академічної доброчесності студентки НаУКМА

Я, Ісаєва Ірина Андріївна,

студентка 2-го року навчання факультету гуманітарних наук, кафедри історії, спеціальність 032 «Історія та археологія»,

освітньо-наукової програми «Юдаїка»,

адреса електронної пошти: rina.isaeva.lnu@gmail.com

- підтверджую, що написана мною кваліфікаційна/магістерська робота на тему «Переживання досвіду Гулагу: приклад літератора Натана Забари» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1–3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлена;
- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unichек;
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

24.05.2021

Ісаєва

Ісаєва І. А.

АНОТАЦІЯ

кваліфікаційної/магістерської роботи

Тема: «Переживання досвіду Гулагу: приклад літератора Натана Забари»

Авторка: Ісаєва Ірина Андріївна, студентка 2-го р.н. освітнього ступеня «магістр», спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Юдаїка».

Наукова керівниця: Сидорчук Таїсія Михайлівна, кандидатка історичних наук.

Захищена: «___» _____ 2021 р.

Короткий зміст роботи:

У магістерській роботі досліджено те, як досвід радянських репресій, пережитих єврейським письменником Натаном Забарою у першій половині 1950-х років, відобразився в ідентичності, літературній діяльності та історичній свідомості літератора і його оточення. За допомогою широкої джерельної бази досліджено процес реінтеграції літератора до суспільства та прояви його громадянської позиції після звільнення з таборів Гулагу.

Topic: «Living through the Gulag experience: An example of the litterateur Natan Zabara»

Short summary:

The thesis examines the Jewish writer Natan Zabara's experience of Soviet repression he had suffered in the early 1950s, as it was reflected in his identity, literary activity, and the historical consciousness of him and his milieu. Based on the variety of primary sources, the author studies the process of Zabara's reintegration to society and manifestations of his civic stand after his release from the Gulag.

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Розділ I. Історіографія та джерельна база дослідження	
1.1. Історіографічний огляд.....	7
1.2. Джерельна база дослідження.....	12
Розділ II. Єврейство і сталінські репресії в ідентичності Натана Забари	
2.1. Становлення їдишського літератора в радянській Україні (1930-ті –1940-ві роки).....	16
2.2. Натан Забара та спільнота єврейських в'язнів на Колимі: самосвідомість та солідарність.....	25
Розділ III. Відображення досвіду несвободи у повсякденні та творчості	
3.1. Побут письменника після звільнення.....	39
3.2. Повернення до професії: літературні компроміси та видання «арештованого» роману.....	45
3.3. «Там, де бушують вітри»: колимська тема у їдишському часописі.....	53
Розділ IV. Реабілітований літератор та (від)творення традиції	
4.1. Відлуння сталінізму в епопеї про середньовіччя: створення, редагування й публікація твору.....	58
4.2. Просвітницька та громадська діяльність Натана Забари після повернення з табору.....	71
4.3. Ув'язнення письменника у комунікативній та культурній пам'яті.....	75
Висновки.....	82
Список джерел та літератури.....	85
Додатки.....	100

ВСТУП

Темою дослідження є досвід репресій, пережитих єврейським літератором Натаном Забарою у першій половині 1950-х років, вплив цього досвіду та його відображення в індивідуальній ідентичності та творчості, а також у комунікативній та культурній пам'яті.

Дослідження є **актуальним** із точки зору того внеску, який воно може зробити у дискусію про втрату чи збереження соціальних характеристик та зв'язків людьми, які стали жертвами терору. У вимірі цієї роботи це означає пошук відповідей на питання, що означало бути єврейським письменником у таборі та після нього.

Об'єктом дослідження є життя єврейського письменника Натана Забари, який зазнав переслідування у пізньосталінський період і протягом 1951–1956 років відбував покарання у системі Гулагу.

Предметом дослідження є відображення табірної досвіду в текстах самого Забари (прозових творах, листах, табірних скаргах, зверненнях тощо), а також у письмових та усних свідченнях його співтабірників, родичів, друзів і колег.

Мета роботи – дослідити вплив радянських репресій на самоідентифікацію та творчість письменника, а також на його індивідуальну пам'ять та спогади його найближчого оточення.

Завдання роботи полягають у вивченні таких питань:

- історіографії проблеми й теми та джерельної бази дослідження;
- становлення ідентичності письменника до ув'язнення;
- проявів солідарності єврейських в'язнів із кола Натана Забари в Гулазі та їхніх зв'язків у подальшому житті;
- процесу реінтеграції літератора до суспільства та проявів його громадянської позиції після звільнення;

- відображення єврейських сюжетів, тематики диктатури, репресій і неволі у творах Забари, а також умов їхнього створення та публікації;
- формування пам'яті про перебування письменника на Колимі.

Методологія магістерського дослідження базується на загальнонаукових методах індукції та дедукції, що дали змогу розглянути індивідуальний досвід у широкому контексті історії репресивної системи, соціальної історії та історії культури. Важливу роль у дослідженні відіграло використання історико-генетичного методу, що допоміг зрозуміти витoki соціальної ідентичності Натана Забари в його дотабірній біографії, простежити її еволюцію, формування нової системи соціальних зв'язків у табірному оточенні. Застосування порівняльного методу дозволило дійти висновків, які є значущими для розуміння загальних умов, у яких відбувалося виключення численних єврейських інтелектуалів із радянського суспільства та подальше повернення до нього тих, хто вижив під час репресій.

Структура дослідження зумовлена визначеними завданнями. Магістерська робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та хронологічного додатку.

У першому розділі здійснено історіографічний огляд та охарактеризовано джерельну базу дослідження.

У другому розділі розглянуто становлення їдишського письменника Натана Забари за радянських умов 1930–1940-х років та досліджено перебування літератора в таборах Гулагу як члена спільноти єврейських в'язнів.

У третьому розділі проаналізовано умови повсякденного життя літератора після його повернення з таборів до Києва та відображення досвіду неволі у його літературній діяльності.

У четвертому розділі досліджено громадську та професійну діяльність реабілітованого літератора через призму його зусиль зі збереження

єврейських традицій, а також форми пригадування та замовчування теми його ув'язнення в СРСР і за кордоном.

РОЗДІЛ І. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографічний огляд

1993 року ізраїльська літературознавиця Леона Токер представила на Всесвітньому конгресі з юдаїки доповідь про те, як досвід перебування у радянських таборах, в основному сталінської доби, відобразився в мемуарах та, певною мірою, художній прозі колишніх в'язнів єврейського походження. Вона висунула дві засадничі тези: по-перше, створені цими людьми тексти здатні поглибити наше розуміння феномену Гулагу загалом та, по-друге, їхнє дослідження є значущим із точки зору розуміння проблематики новітньої єврейської історії та ідентичності. Згідно з її спостереженням, табір здебільшого не змінював ставлення цих ув'язнених до власного єврейства, що сформувалося в них за попередні роки життя¹.

Але Токер цікавили здебільшого наративи сіоністів, які були заарештовані на територіях, анексованих СРСР у 1939–1940, а до того не були радянськими громадянами, а також окремих колись відданих комуністів-євреїв, які в різні роки опинялися в Гулазі. Примітно, що вона майже нічого не говорила про досвіди тих євреїв, які потрапили до таборів під час антисемітських кампаній кінця 1940-х – початку 1950-х років. Частково це можна пояснити обмеженим колом наявних тоді джерел, однак про їхню відсутність не йшлося вже тоді (на початку 1990-х, наприклад, уже були опубліковані спогади в'язнів сталінських таборів Йосипа Бухбіндера, Якова Рапопорта тощо, які дослідниця залишила поза увагою).

Ще більше здивування викликає те, що досвіди перебування в Гулазі людей, які були жертвами цих кампаній, не стали предметом спеціального розгляду і пізніше, попри публікацію численних мемуарів, «архівну

¹ Toker L. The Gulag in the Memoirs of Jewish Witnesses // Proceedings of the Eleventh World Congress of Jewish Studies. Jerusalem, 1994. Division C. Vol. 3. P. 69–76.

революцію» та активне дослідження антиєврейських репресій пізньосталінського періоду. Увага істориків була зосереджена на таких питаннях, як геополітичні фобії кремлівського керівництва в умовах початку «холодної війни» та прозахідної орієнтації держави Ізраїль; суперечливі інтереси ідеологічних відомств, які то провокували, то стримували переслідування «космополітів»; технології фабрикивання справ (особливо найбільших – «справи Єврейського антифашистського комітету» та «справи лікарів») органами державної безпеки в центрі й на місцях, а також реакції єврейського та неєврейського населення, зокрема інтелектуалів, на «сигнали згори»².

Попри такий широкий дослідницький горизонт, місця відбування покарання та їхні в'язні-євреї в основному опинилися поза ним; ці люди начебто зникали в нікуди з моменту виголошення їм обвинувального вироку. Ми вкрай мало знаємо про те, що відбувалося з ними після цього та як вони осмислювали факт свого засудження, шовіністичного за своєю природою, у державі, що досі декларувала інтернаціоналізм і прославляла перемогу над нацистським злом. Історики практично не цікавилися питанням, що означало бути євреєм у «виправно-трудоному» таборі за часів, коли прояв прихильності до єврейської культури, історії, єврейських мов та, тим паче, Ізраїлю та єврейства за кордоном міг бути розцінений як націоналістичний, зрадницький і потягнути за собою ще тяжче покарання. Ми також не знаємо, як на єврейську самосвідомість впливали екстремальні умови, в яких перебували ув'язнені: виснажлива і беззмістовна праця, жорстокість чи байдужість адміністрації, голод, суворий клімат, хвороби, відчуження від

² Костырченко Г. В. В плену у красного фараона: Политические преследования евреев в СССР в последнее сталинское десятилетие. Москва, 1994; Мицель М. Евреи Украины в 1944–1953 гг.: Очерки документированной истории. Киев, 2004; його ж. Політика і параноя: КПУ в боротьбі проти «міжнародного сіонізму» (1953–1986). Київ, 2021; Люстигер А. Сталин и евреи: Трагическая история Еврейского антифашистского комитета и советских евреев. Москва, 2010; Добренко Е. Поздний сталинизм: эстетика политики. Москва, 2020. Т. 2.

близьких людей та потреба боротися за власне виживання. Зрештою, недослідженим є й те, який відбиток цей досвід накладав на самоусвідомлення єврейських в'язнів після звільнення, їхню подальшу реінтеграцію до радянського суспільства, професійні траєкторії та політичні вподобання.

Схожі питання, однак, хвилювали вчених, які займалися ширшою проблематикою історії Гулагу. Попри те, що значну частину історіографії радянської репресивної системи становлять дослідження її політико-ідеологічного, інституційного та економічного аспектів, антропологічний підхід до історії Гулагу в останні десятиліття переживає піднесення³. На цей дослідницький напрям суттєвий вплив справило наукове та філософське осмислення злочинів нацизму. Праці з історії сталінського терору, особливо його кульмінаційних періодів, показують, що він також спричиняв значну атомізацію суспільства, готовність залишатися осторонь трагедії своїх колег, знайомих, сусідів, а часом і родичів, та виконувати «громадянський обов'язок ненавидіти»⁴, щоби вціліти самотужки⁵. Орієнтуючись на ідею Джорджо Агамбена про «оголене життя» та парадигматичні твори вцілілих у Гулазі, зокрема Варлама Шаламова, деякі дослідники писали про те, що в'язні радянських таборів зазнавали розриву

³ Barnes S. A. *Death and Redemption: The Gulag and the Shaping of the Soviet Society*. Princeton, NJ, 2011; Вронська Т. Упокорення страхом: Сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади, 1917–1953 рр. Київ, 2013; її ж. Повторники: Приречені бранці ГУЛАГу. Київ, 2019; Draskoczy J. *Belomor: Criminality and Creativity in Stalin's Gulag*. Boston, MA, 2014; Alexopoulos G. *Illness and Inhumanity in Stalin's Gulag*. New Haven; London, 2017; Кісь О. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти. 2-ге вид., доп. Дрогобич, 2020.

⁴ Скељчик С. Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни. Київ, 2018. С. 20–45.

⁵ Alexopoulos G. *Stalin's Outcasts: Aliens, Citizens, and the Soviet State, 1926–1936*. Ithaca, NY; London, 2003; Баберовскі Й. Червоний терор: Історія сталінізму. Київ, 2007; Figes O. *The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia*. New York, 2007; Goldman W. Z. *Inventing the Enemy: Denunciation and Terror in Stalin's Russia*. Cambridge, UK; New York, 2011; Bertelsen O. *Spatial Dimensions of Soviet Repressions in the 1930s: The House of Writers (Kharkiv, Ukraine)*. PhD thesis. Nottingham, 2013.

соціальних зв'язків та руйнування своїх ідентичностей як громадян, членів своєї родини, інших колективів. Ці ідентичності виявлялися просто непридатними для виживання в умовах безнадії, фізичних страждань і граничного духовного приниження⁶.

Водночас новітні дослідження істориків, зокрема українських, надають приклади того, як після Другої світової війни радянські громадяни (серед них і євреї) самоорганізовувалися задля порятунку тих, чий вирок вони вважали несправедливим. Часом це спонукало систему дати задній хід та звільнити уже засуджену людину. Здатність до символічної згуртованості та практичної взаємодопомоги, як показала Оксана Кісь, проявляли в таборах і репресовані жінки із Західної України⁷. Щоправда, в останньому випадку йшлося про людей, які не піддавалися впливу радянської системи виховання та пропаганди 1920–1930-х та значної частини 1940-х років. Тому актуальним виглядає питання, наскільки ті в'язні, які мали значно довший досвід життя під комуністичною владою, зокрема і радянські євреї, були спроможні об'єднуватися за ознакою етнокультурної спільності та проявляти національну ідентичність у місцях покарання за часів сталінізму.

У своїй історичній розвідці про єврейських письменників-мешканців київського Будинку робітників літератури (РОЛІТу) Станіслав Цалик та Пилип Селігей лише побіжно згадують про «антисемітське “полювання на відьом”», що відбувалося на зламі 1940–1950-х років, та частково висвітлюють повернення репресованих єврейських літераторів з місць ув'язнення до столиці України⁸. Однак вони окремо не досліджують процесу реінтеграції реабілітованих у суспільство та літературне середовище. У праці

⁶ Эткинд А. Кривое горе: Память о непогребенных. Москва, 2018; Toker L. Gulag Literature and the Literature of Nazi Camps: An Intercontextual Reading. Bloomington, IN, 2019.

⁷ Schneider W. From the Ghetto to the Gulag, from the Ghetto to Israel: Soviet Collaboration Trials against the Shargorod Ghetto's Jewish Council. *Journal of Modern European History*. 2019. Vol. 17. No. 1. P. 83–97; Стяжкіна О. Стигма окупації: Радянські жінки у самобаченні 1940-х років. Київ, 2019; Кісь О. Українки в ГУЛАГу.

⁸ Цалик С., Селігей П. Єврейські письменники–мешканці РОЛІТу. *Єгуpecь*. № 9. С. 328–341.

Гарріет Мурав про історію радянської єврейської літератури аналізується творчість цілої низки письменників, які повернулися з таборів під час деєталінізації. Показовим, однак, є такий приклад: роман Натана Забари про єврейську дівчину, яка пережила нацистський концтабір (про нього буде сказано у цій роботі), розглядається дослідницею лише як ідеологічно заряджений антизахідний твір часів «холодної війни». За відсутності доступу до архівних матеріалів авторці не вдалося проаналізувати власний радянський табірний досвід письменника, який був переплетений з історією його твору⁹.

Геннадій Еєтрайх, аналізуючи взаємини між редакцією заснованого в 1961 році московського журналу «Советіш геймланд» (їдиш. *סוועטיש היימלאנד* – «Радянська батьківщина») та його авторами, висловлює думку, що єврейські літератори, які пережили Гулаг, «були схильні побоюватися системи й тих, хто цю систему так чи інакше втілював», включно з головним редактором цього журналу Ароном Вергелісом. Сама ж тема сталінських репресій, за Еєтрайхом, не піднімалася на сторінках цього єдиного в СРСР їдишського часопису аж до публікації роману колишнього політв'язня Йосифа Рабіна у «перебудовному» 1988 році¹⁰.

У книзі Даріуша Тольчика про хвилі приховування й розкриття теми концтаборів у легальній радянській літературі аналізуються мемуарні та художні тексти етнічних росіян, які пережили Гулаг, дозволені до публікації в СРСР у роки пізньої «відлиги». У його праці показано, що в переважній більшості таких творів єдиними джерелами моральної стійкості перед обличчям страждань у радянських таборах виступали патріотизм і вірність комуністичній ідеї, яка мала тріумфувати над «викривленнями» доби офіційно відкинутого «культу особи». В'язням, які були засуджені за реальні

⁹ Murav H. *Music from a Speeding Train: Jewish Literature in Post-Revolution Russia*. Stanford, CA, 2011.

¹⁰ Эєтрайх Г. Еврейская литературная жизнь Москвы, 1917–1991. Санкт-Петербург, 2015. С. 302, 308–310.

прояви незгоди з панівною ідеологією, автори цих текстів фактично відмовляли у праві вважатися невинними жертвами терору, причому цих поглядів, як показує поданий Тольчиком аналіз читацьких відгуків, дотримувалася і вагома частина тогочасної аудиторії. Повість Олександра Солженіцина «Один день Івана Денисовича» Тольчик характеризує як єдину допущену владою спробу представити ширше трактування самого поняття жертв сталінських репресій, емпатія до долі яких не узалежнювалася від їхньої політичної лояльності¹¹. Видається, що зосередження дослідника лише на текстах етнічно російських авторів, як і недооцінювання прихованих літературних алюзій на репресії, ведуть до певного спрощення його висновків про межі дозволеного в післясталінській радянській культурі.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельною базою магістерської роботи є широке коло документів особового походження, творів художньої літератури та офіційних документів. Опрацьовані джерельні матеріали представлені різними мовами – їдишем, російською, івритом, українською та англійською.

Під час роботи над дослідженням опрацьовано архівні колекції Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства (Центру юдаїки) Національного університету «Києво-Могилянська академія». Головним для цієї роботи є особовий фонд Натана Забари (ф. 53); використано також окремі матеріали з фондів інших єврейських письменників, які постраждали від сталінських репресій: Йосипа Бухбіндера, Матвія Талалаєвського та Мойсея Пінчевського.

До джерел особового походження, використаних у роботі, належать численні спогади, листування та усні свідчення. Важливими для цього

¹¹ Tolczyk D. See No Evil: Literary Cover-Ups and Discoveries of the Soviet Camp Experience. New Haven; London, 1999.

дослідження є інтерв'ю з особами із близького оточення літератора, які провела дослідниця життя і творчості Натана Забари Світлана Сімакова. Особливо значущим є інтерв'ю з племінницею Забари Зінаїдою Фрімерман, яка у післявоєнний час та безпосередньо до арешту письменника проживала з ним в одному помешканні, а також зустрічала його після повернення з таборів. Завдяки її свідченням вдалося прояснити певні факти біографії літератора, які неможливо було встановити лише на підставі матеріалів його архівного фонду. Інтерв'ю із внучатим племінником Натана Забари Олександром Лернером дає змогу дослідити комунікативну пам'ять, тобто те, що саме письменник, вийшовши на свободу, переповідав про пережиті ним репресії.

Значущими для дослідження є інтерв'ю, проведені Іллею Вовшиним із Вілі Свечинським та Еммануелем Діамантом в рамках усноісторичного проєкту Єврейського університету в Єрусалимі. Інтерв'ю зі Свечинським, співтабірником Натана Забари, дає змогу отримати інформацію про обставини перебування літератора в таборі, проаналізувати, як пам'ять про нього транслюється понад пів століття потому. Інтерв'ю з Діамантом, племінником репресованого письменника Іцика Кіпніса, дає можливість дізнатися про діяльність Забари у Києві після його звільнення з ув'язнення. Воно дає цінну інформацію про вплив літератора на молоде покоління київських євреїв, які відстоювали право на еміграцію до Ізраїлю та можливість вшанування жертв, загиблих у Бабиному Ярі.

Важливо пам'ятати про можливі вади особових письмових та усних свідчень, зважати на час та обставини їхнього запису, оскільки мемуаристи й респонденти можуть помилятися, прикрашати чи не дуже добре пам'ятати певні події. Однак спогади сучасників, перш за все найближчого оточення Натана Забари – його родичів та друзів, – є дуже суттєвими, значною мірою унікальними для розуміння того, як письменник переживав і осмислював досвід репресій, як відбувалося його повернення до «нормального» життя.

Дослідженню, історичній контекстуалізації та співставленню з іншими видами джерел було піддано художні твори Натана Забари: «Сьогодні народжується світ», «Там, де бушують вітри», «Гірке пиво» та «Колесо обертається». Архівні рукописи та опубліковані версії творів письменника в сукупності з його листуванням із видавцями, редакторами та приватними адресатами дозволяють простежити відображення періоду сталінізму у його літературній діяльності, а також процеси редагування й цензурування та певний спротив їм із боку автора.

До офіційних джерел, на які спирається ця робота, належать документальні матеріали з архівної колекції Натана Забари, матеріали із агентурної справи письменника, що зберігається в Галузевому державному архіві Служби безпеки України¹², та частково опубліковані матеріали його кримінальної справи. Окрім того, для дослідження виявилися корисними опубліковані документи радянських силових органів, що відображають інституційні аспекти історії Гулагу, а також документи центрального партійного керівництва та Спілки письменників, які допомагають краще зрозуміти суспільно-політичні, духовні та побутові умови, за яких реабілітовані єврейські інтелектуали шукали своє місце у післясталінській культурі.

Особливо слід відзначити роль такої групи архівних матеріалів, як донесення агентів, які стежили за письменником напередодні його арешту, а згодом у тюремній камері. Попри те, що метою такого стеження було його компрометація, нерідко інформація з таких донесень підтверджується іншими джерелами, а часом доповнює та розкриває нові деталі, які було б неможливо встановити за їхньої відсутності.

Серед матеріалів кримінальної справи Забари особливо важливими є клопотання ув'язненого письменника і його сестри до КДБ та прокуратури і

¹² Використано оцифровану копію справи, що збереглася в особистому архіві історика Юхима Меламеда, який помер навесні 2021 року. Доступ до цих матеріалів люб'язно надала його вдова Галина Чабан.

документи, що відображають мінливу реакцію цих інституцій у середині 1950-х років. Офіційні документи дозволяють встановити як фактологічну послідовність подій у житті літератора, так і його ставлення до власного статусу, звинувачень на свою адресу та репресивної системи в цілому. Однак вони часто носять тенденційний характер та містять фактологічні помилки, тому вони потребували критичного вивчення у співставленні з іншими видами джерел.

Увесь комплекс вищезгаданих джерельних матеріалів дає змогу дослідити, як досвід репресій та перебування в таборах Гулагу відобразився на житті та творчості єврейського літератора Натана Забари.

РОЗДІЛ II. ЄВРЕЙСТВО І СТАЛІНСЬКІ РЕПРЕСІЇ В ІДЕНТИЧНОСТІ НАТАНА ЗАБАРИ

2.1. Становлення їдишського літератора в радянській Україні (1930-ті –1940-ві роки)

Життя людини, яка пережила репресії, неминуче поділяється на «до» і «після». У Радянському Союзі соціальна ідентичність громадянина дуже часто ставала формальною підставою чи приводом для підозри і переслідування. Разом із тим, вона формувалася й переосмислювалася під впливом пережитого людьми травматичного досвіду.

Такого досвіду за доби повоєнного державного антисемітизму й «антисіонізму» зазнали чимало радянських євреїв. Серед жертв сталінських репресій початку 1950-х років була ціла низка представників київської інтелігенції, зокрема і єврейські літератори–члени Спілки радянських письменників України. До 1949 року єврейські письменники мали у складі Спілки свою окрему секцію, але водночас не становили ізольованої групи: здебільшого вони мали тісні особисті та творчі зв'язки з колегами іншого етнічного походження. Панівна ідеологія ще від 1930-х років не заохочувала наголошення на культурних розбіжностях різних народів. Після десятиліть соціалізації в СРСР самобачення єврейського письменника неодмінно містило елементи радянськості та культури «титульної» нації відповідної республіки. Водночас, попри асиміляцію, багато київських євреїв, зокрема їхня освічена верства, вирізнялися мовою спілкування та письма – їдишем, часто опанованим ще в дореволюційні часи.

За доби сталінізму ідеологічні та цензурні вимоги застосовувалися не лише до творів письменників, а й, не меншою мірою, до написання та пригадування їхніх біографій. З одного боку, від радянського літератора (як і від представників інших професій) очікувалася відповідність його життєвої

траєкторії певним лекалам, що підтверджували б його право на гідне місце в суспільстві. Із другого боку, каральні органи збирали, зберігали і актуалізували інформацію про найдрібніші епізоди письменницьких біографій, за потреби переозначуючи ці деталі так, щоби вони свідчили про винуватість людини. Таким чином, особиста історія слугувала як засобом самозахисту й самоствердження, так і інструментом політичного контролю та переслідувань.

Цю амбівалентність можна розглянути на прикладі біографії Натана Забари (1908–1975) – їдишського прозаїка, члена Спілки письменників України, який був репресований за звинуваченням у «єврейському буржуазному націоналізмі» та протягом 1951–1956 років перебував у тюрмах та таборах Гулагу.

Натан Забара народився 27 грудня 1908 року. Дитинство він провів у рідному містечку Рогачеві Волинської губернії¹³. За спогадами його друга Міхаеля Маргуліса, Забара, більша частина життя якого була пов'язана з Києвом, пишався своєю малою батьківщиною та мав сентимент до євреїв, які, подібно до нього, вийшли зі штетлу. «Для мене так званий «містечковий єврей», – казав письменник Маргулісу, – значно ближчий за асимільованого інтелектуала [...] А хто були дідусі та бабусі Бялика, Бен-Гуріона та Жаботинського? Хіба не містечкові євреї?.. І ким стали їхні внуки, ти сам знаєш...»¹⁴

Усе доросле життя Забари минуло за радянської доби, але у дитячі роки він устиг пережити численні зміни політичних режимів. Підлітком він був свідком нетривалого періоду державної самостійності України, в якій було визнано громадянські та національно-культурні права євреїв, створено

¹³ Нині у Житомирській області.

¹⁴ Маргуліс М. «Еврейская» камера Лубянки. Іерусалим, 1996. С. 171. Хаїм-Нахман Бялик (1973–1934) – поет, один з основоположників новітньої івритської літератури; Давид Бен-Гуріон (1986–1973) – перший прем'єр-міністр Ізраїлю; Зеєв (Володимир) Жаботинський (1880–1940) – лідер ревізіоністського напрямку в сіоністському русі.

Міністерство у єврейських справах, а їдиш використовувався як одна з офіційних мов. Водночас ці ж роки були часом ескалацій антисемітського насильства на українських землях, кривавих погромів, які чинили різні сторони воєнного протистояння. У зрілому віці, уже будучи письменником, Забара мав лише одну нагоду на власні очі побачити реалії нерадянського способу життя – під час свого дворічного перебування в окупованому Берліні після завершення Другої світової війни.

Друга частина життя Забари минала тоді, коли на мапі світу існувала держава Ізраїль. У цій державі письменник мріяв жити та надрукувати свою найважливішу книгу – роман «Колесо обертається», – але побувати там йому так і не довелося.

Формування ідентичності людини є процесом, що триває протягом усього життя. Нижче буде розглянуто становлення самосвідомості Натана Забари у період до його ув'язнення на початку 1950-х років, а тоді проаналізовано, як перебування в магаданських таборах вплинуло на систему його цінностей і поглядів: зміцнило відданість їм, зумовило їхній перегляд та оновлення чи залишило їх без фундаментальних змін.

У волосному містечку (штетлі) Рогачеві Натан Забара здобув початкову освіту в хедері – школі для хлопчиків, де навчали основ юдейського віровчення та граматики івриту. У першій половині 1920-х років, коли Забара ще був підлітком, легально продовжити здобуття традиційної єврейської освіти стало вже неможливо. Навчання у хедері давало тільки базове знання грамоти івриту, і можна лише робити припущення щодо того, де і як саме він у свідомому віці вільно оволодів цією мовою. Відомо, що на початку 30-х років він навчався в аспірантурі Інституту єврейської пролетарської культури (ІЄПК) Всеукраїнської академії наук¹⁵. Можливо, Забарі вдавалося самотійно діставати навчальні матеріали для вивчення івриту або в Києві,

¹⁵ Натан Забара [Біографія] // Архів Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства (Центру юдаїки, далі – АЦЮ). Ф. 53. Оп. 1. Спр.33. Файл 9.

або під час перебування в Берліні у 1946–1947 роках, коли він працював у німецькомовній газеті «Tägliche Rundschau» («Щоденний огляд») – головному виданні радянської окупаційної адміністрації для цивільного населення Німеччини. Понад половина співробітників газети були євреями; водночас у Берліні письменник мав нагоду спілкуватися з євреями із самої Німеччини, Польщі та Литви, які пережили Шоа, а також зі США¹⁶. Іврит став для Забари важливим ключем до створення його magnum opus, а також засобом поширення єврейської освіти та самосвідомості. Після повернення з ув'язнення він мав у Києві учнів, яким сам викладав цю мову¹⁷.

Племінниця письменника Зінаїда Фрімерман згадує, що її дядько не мав особливої жаги до формального інституційного навчання¹⁸. Однак для нього була важливою самоосвіта, зокрема вивчення мов. Під час свого перебування на фронтах Другої світової війни Забара опанував німецьку, що дало йому змогу жити в Берліні та працювати у «Tägliche Rundschau». Там він мав змогу встановити контакти із цікавими йому іноземцями і до того ж мешкав у будинку, «де була розкішна бібліотека [...] з єврейськими книгами»¹⁹.

Більшість своїх творів Натан Забара писав та публікував їдишем, попередньо перекладаючи окремі фрагменти рукописів на російську для того, щоб представити потенційним видавцям. З листування письменника випливає, що його власноручний переклад з їдишу на російську був

¹⁶ Скарга Н. Забари на ім'я генерального прокурора СРСР від 12.04.1954 // Документи з архівної кримінальної справи Н. Забари. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1998. № 3/4. С. 214–216. Про «Tägliche Rundschau»: Naimark N. M. *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949*. Cambridge, MA; London, 1995. P. 19, 103, 338, 400.

¹⁷ Маргулис М. «Еврейская» камера Лубянки. С. 175; інтерв'ю Світлани Сімакової з Олександром Лернером (1953 р. н.), внучатим племінником Натана Забари, записане телефоном 7 березня 2021 р. Транскрипт (рос. мовою) // АЦЮ. Ф. 184. Оп. 1. Спр. б/н. Арк. 3.

¹⁸ Інтерв'ю Світлани Сімакової із Зінаїдою Фрімерман (1936 р. н.), племінницею Натана Забари, записане у Києві 2 лютого 2021 р. Транскрипт (рос. мовою) // АЦЮ. Ф. 184. Оп. 1. Спр. б/н. Арк. 3.

¹⁹ Скарга Н. Забари на ім'я генерального прокурора СРСР від 12.04.1954 // Документи з архівної кримінальної справи Н. Забари. С. 215; інтерв'ю С. Сімакової з О. Лернером. Арк. 2.

недосконалим і, відповідно, потребував залучення професійного перекладача, коли йшлося про видання твору російською мовою²⁰. Племінниця Забари підтверджує, що він не дуже добре володів російською й за потреби користувався редакторськими послугами своєї родички²¹.

Окрім того, за словами племінниці, письменник вважав, що українська мова та їдиш є значно ближчими та краще надаються до взаємного перекладу, ніж їдиш і російська²². Варто зазначити, що Забара переїхав до Києва 1925 року, тобто у розпал політики «коренізації», і його молоді роки припали на час, коли нагальної потреби у пристосуванні до російськомовного середовища не було. Цілеспрямована русифікація неросійського населення СРСР, зокрема і євреїв, почала здійснюватися від середини 1930-х років, а на повну силу розгорнулася вже після завершення Другої світової війни, коли росіян офіційно було проголошено «найвидатнішою нацією» та «керівною силою» Радянського Союзу²³. Українська письменниця Докія Гуменна, яка знала Забару в довоєнні часи, у своїх спогадах протиставляла його та деяких інших літераторів (як-от Марко Зісман та Арон Копштейн) тим єврейським членам Спілки письменників, які хоча й писали українською, але у спілкуванні з колегами були виключно російськомовними²⁴.

Дебют Натана Забари в радянській їдишомовній літературі відбувся 1930 року. Від початку кар'єри Забара звертався до теми життя емансипованих після революції євреїв, які більше не були сковані «смугою осілості» та могли

²⁰ Лист головного редактора політичної та художньої літератури «Воениздата» (Військового видавництва Міністерства оборони СРСР) А. Крутікова Н. Забарі від 10.04.1958 // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 29. Файл 3. Арк. 9.

²¹ Інтерв'ю С. Сімакової із З. Фрімерман. Арк. 19.

²² Там само. Арк. 21–22.

²³ Виступ Й. Сталіна на прийомі у Кремлі на честь командувачів родами військ радянської армії, 24.05.1945 // Сталин и космополитизм, 1945–1953: Документы Агитпропа ЦК / сост. Д. Г. Наджафов, З. С. Белоусова. Москва, 2005. С. 23. Про метаморфози радянської культурної політики цих десятиліть: Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус. Чернівці, 1998. С. 113–138; Бранденбергер Д. Л. Национал-большевизм: Сталинская массовая культура и формирование русского национального самосознания (1931–1956 гг.). Санкт-Петербург, 2009.

²⁴ Гуменна Д. Дар Евдотей: Испит пам'яті. Балтимор; Торонто, 1990. Т. 2. С. 312.

опановувати нові суспільні горизонти. У довоєнному доробку Забари були їдишомовні книжки «Радіороман» (1932), «Ніловка» (1934), «Із країни до країни», «Люди і часи» (обидві – 1938) та «Батько» (1940). Твори Забари публікувалися у Києві, Мінську, Москві та Біробіджані²⁵.

Слід додати, що Забара був членом Спілки радянських письменників України від часу її заснування 1934 року. Це, як і його вступ на навчання до Інституту єврейської пролетарської культури²⁶, свідчило на той час про визнання професійного рівня та водночас політичної «благонадійності» молодого прозаїка. Показово, що з перших пів тисячі кандидатів на членство у Спілці до її лав було прийнято лише 120 осіб (серед них 22 євреїв); багатьом іншим відмовляли, посилаючись або на їхню недостатню кваліфікацію, або на те, що ті нібито служили інтересам класових ворогів²⁷. Навіть у видобутих під тиском слідства 1950 року показах заарештованого поета Іцика Фефера констатувалося, що до радянсько-німецької війни Забара був відомий у єврейських літературних колах як обдарований і «плодовитий» молодий романіст²⁸.

Починаючи від років Другої світової війни багато радянських євреїв, особливо у творчій сфері, відчували на собі суспільний й адміністративний пресинг, що нерідко спонукав їх адаптувати свою публічну ідентичність у відповідному напрямі. Проявом цього була зміна повного імені чи його елементів, як правило, на більш типові для неєврейського загалу. Як показав

²⁵ Натан Забара [Біографія] // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 33. Файл 9; 3 порога смерті: Письменники України–жертви сталінських репресій / упоряд. О. Г. Мусієнко. Київ, 1991. Вип. 1. С. 189–190.

²⁶ Літературний критик і педагог Самуїл Ортенберг, який вступив до ІСПК 1931 року, згадував, що абітурієнтів ретельно випробовували на опанування марксистською теорією. Див.: Ортенберг С. Ткань жизни: Воспоминания российского еврея. Иерусалим, 2004. С. 168–169. Про ідеологічні аспекти роботи інституту див. також: Циганкова Е. Вивчення мови і культури їдиш [sic] в Українській академії наук (1926–1949). *Східний світ*. 1999. № 1/2. С. 313–314.

²⁷ Луцький Ю. Літературна політика в радянській Україні, 1917–1934. Київ, 2000. С. 136.

²⁸ Протокол допиту арештованого Іцика Фефера від 04.11.1950 // Документи з архівної кримінальної справи Н. Забари. С. 185.

перебіг повоєнних антисемітських кампаній, зміна імен зовсім не забезпечувала надійного захисту від ксенофобних нападок, зловживань і зведення рахунків під приводом боротьби з «хамелеонством» та «привласненням» слов'янських прізвищ²⁹. Водночас збереження традиційного єврейського імені, отриманого від батьків, часом сприймалося і оточенням, і самим його носієм як виклик асиміляції та дискримінаційній системі³⁰.

У випадку Натана Забари біблійне ім'я, яке він мав від народження, супроводжувало його протягом усього творчого життя, зокрема і в роки сталінських антиєврейських переслідувань, жертвою яких він зрештою став. Разом із тим, «адаптації» зазнало його по батькові: він, син Йоеля (Ейліка) Забари, був відомий у Радянському Союзі як Натан Ілліч³¹. Можливо, частково це було поступкою бюрократичній практиці, в якій «незрозумілі» імена хронічно страждали від неувважності діловодів та промовців. Як Фіру (від імені Есфір) Іллічну знали і його рідну сестру, й під таким іменем вона у 1950-х роках боролася за звільнення брата з магаданського ув'язнення. Між тим, за документами вона протягом усього життя залишалася, на відміну від обтяженого публічним статусом брата, Естер Ривою Ейліківною³².

Вкрай важливою для формування самосвідомості Натана Забари стала трагедія Голокосту. За спогадами його племінниці, геноцид єврейського

²⁹ Костырченко Г. В. В плену у красного фараона. С. 60, 177, 217–218, 242, 318; Єсельник С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ, 2008. 148; Петровський-Штерн Й. Анти-імперський вибір: Постання українсько-єврейської ідентичності. Київ, 2018. С. 284–291.

³⁰ Пор.: Абрам Кацнельсон: «И в Америке я остаюсь украинским поэтом...» *Зеркало недели*. 1996. № 16. URL: <https://bit.ly/3rLu97e> (дата звернення: 27.03.2021); Баумволь Р. Моё имя // Ї ж. Стихи разных лет. Иерусалим, 1976. С. 114.

³¹ Письменники Радянської України: Біобібліографічний довідник / упоряд. О. Петровський. Київ, 1966. С. 221; Краткая литературная энциклопедия. Москва, 1978. Т. 9. Стб. 305.

³² Інтерв'ю С. Сімакової з О. Лернером. Арк. 6; інтерв'ю С. Сімакової із З. Фрімерман. Арк. 16; лист Фіри Забари, сестри ув'язненого Н. Забари, головному військовому прокурору СРСР від 13.02.1954 // Документи з архівної кримінальної справи Н. Забари. С. 213; лист невстановленого автора Н. Забарі, б/д // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 2. Спр. 27. Файл 7. Арк. 2.

народу став одним зі зламних моментів у його житті. Для письменника це була глибоко особистісна трагедія, адже його найближчі рідні були вбиті у Бабиному Ярі. На початку німецько-радянської війни членів його сім'ї мали евакуювати з Києва, однак батько письменника вирішив залишитися, щоби пильнувати їхні помешкання. З ним залишилися і мати та наймолодша, улюблена сестра Натан Забара Рая (Рохеле). Дещо згодом Забара, який був мобілізований і перебував на фронті як військовий кореспондент, написав рідним до ще не окупованого нацистами міста: «Не смійте нікуди виїжджати з Києва. На дорогах такі перестрілки, там убивають, зникають люди»³³. З усних свідчень випливає, що влітку 1941 року письменник поділяв стереотип про «культурну німецьку націю». Маючи досвід співпраці з радянськими медіа, ще недавно дружньо налаштованими щодо Третього райху, він, очевидно, скептично ставився до інформації про злочини на захоплених нацистами територіях. Батько, який дуже пишався своїм освіченим сином і його літературною працею, довірився його пораді, тож вони з матір'ю та Раєю залишилися в українській столиці³⁴.

Пам'ятаючи про цей лист, Натан Забара згодом не міг пробачити собі смерть близьких людей. У 1960-х роках він разом із дисидентами Віктором Некрасовим та Віктором Красіним брав участь в організації несанкціонованих жалобних заходів у Бабиному Ярі³⁵. Свій роман «Колесо обертається», над яким він довгий час працював після звільнення з радянських таборів, Забара сприймав як данину пам'яті загиблих, що не була належно вшанована за його життя (ідеологічно «правильний» монумент убитим у Ярі «радянським громадянам та військовополоненим» було відкрито вже після його смерті, 1976 року). У присвяті до роману він написав: «Надгробний пам'ятник – святим, знищеним у Бабиному Ярі, – моєму

³³ Інтерв'ю С. Сімакової із З. Фрімерман. Арк. 16.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само; інтерв'ю С. Сімакової з О. Лернером. Арк. 6.

батькові Йоелю бен Дову, моїй матері Бросі бас Меїр і моїй молодшій сестрі Рохеле»³⁶.

У роки Другої світової війни та одразу після її завершення Забара співпрацював із Єврейським антифашистським комітетом (ЄАК), збираючи свідчення про долю євреїв СРСР та інших європейських країн. Під час бойових дій на Північному Кавказі він взявся за написання повісті про участь гірських євреїв у боротьбі з нацизмом, а згодом, на власні очі побачивши наслідки Шоа в Україні, літератор виношував ідею роману, який мав показати здатність євреїв, які вижили після страшної трагедії, повернутися до «повного національного творчого життя»³⁷. Беручи участь у боях на території Польщі, він писав для газети ЄАК «Ейнікайт» (їдиш. אייניקייט – «Єдність»), зокрема, про знищення євреїв у таборах смерті Собібор і Треблінка, про загибель відомого історика, творця архіву Варшавського гето Еммануеля Рінгельблюма³⁸.

1946 року Забара доставив для ЄАК до Москви з окупованої Німеччини підбірку єврейських німецько- та івритомовних друкованих видань, що виходили після падіння Третього райху. Окрім того, деякі інші зібрані ним матеріали (збірки з історії гето, фольклорно-етнографічні записи) письменник передав до Кабінету єврейської культури при Академії наук УРСР у Києві. Хоча усі ці дії виконувалися з відома радянських властей, після арешту

³⁶ 16 ת' 1979. מאסוקווע, גאלגאל האכויזער. [Забара Н. Гальгаль гахойзер. Москва, 1979. С. 16].

³⁷ Сито Ф. Еврейский романист Натан Забара на фронте [машинопис, пер. з їдишу статті для газети «Ейнікайт»], 10.12.1943 // Claims Conference International Holocaust Documentation Archive, United States Holocaust Memorial Museum (далі – USHMM). RG-22.028M. Reel 75. Мікрофільмована копія з: Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). Ф. Р-8114. Оп. 1. Д. 67. Л. 438–439.

³⁸ Забара Н. Беседа с доктором Фломаном, убежавшим [sic] из Варшавы [рукописна чернетка, пер. з їдишу статті для газети «Ейнікайт», 1944] // USHMM. RG-22.028M. Reel 29. Мікрофільмована копія з: ГАРФ. Ф. Р-8114. Оп. 1. Д. 167. Л. 8–8 об.

Забари у травні 1950 року слідчі Міністерства держбезпеки (МДБ) УРСР інтерпретували їх як злочинні прояви «єврейського націоналізму»³⁹.

Отже, професійне становлення Натана Забари як письменника було тісно переплетено із «коренізаційним» проєктом радянської влади, який у 1920-х – на початку 1930-х заохочував розвиток і єврейської їдишомовної, і української культур. Трансформаційними стали для Забари роки Другої світової війни, Голокосту та перебування в Німеччині – як через горе втрати рідних, так і через новий досвід знайомства з некомуністичним світом і закордонним єврейством.

2.2. Натан Забара та спільнота єврейських в'язнів на Колимі: самосвідомість та солідарність

Ще з часу свого перебування в Німеччині Натан Забара перебував у полі зору контррозвідки, оскільки його зв'язки як радянського офіцера з іноземними громадянами викликали підозри. Попри те, що органи МДБ констатували відсутність компромату на письменника, щільне стеження за ним та його оточенням було продовжено і в Києві, куди він повернувся після демобілізації на початку 1947 року⁴⁰.

Протягом 1948–1949 років, коли організована єврейська громадська та культурна активність була прирівняна сталінським керівництвом до діяльності «п'ятої колонії» США, відбулися арешти членів та співпрацівників ЄАК, серед яких були знайомі Забари. За спогадами його племінниці, після цих затримань він розумів, що і за ним рано чи пізно мають прийти люди з каральних органів. На відміну від свого приятеля, київського єврейського

³⁹ Обвинувальний висновок у справі Н. Забари від 21.02.1951 // Документи з архівної кримінальної справи Н. Забари. С. 208–211; скарга Н. Забари на ім'я генерального прокурора СРСР від 12.04.1954 // Там само. С. 212–216.

⁴⁰ Див. матеріали агентурної справи, яку було заведено на Забару 12 березня 1946 р.: Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 65. Оп. 1. С-6974. Т. 6.

поета Хаскеля Табачникова, який «весь час був у страху, що його ось-ось заберуть», Забара «їх чекав і не боявся». Не маючи наміру ізолювати себе від світу, про який він більше дізнався під час перебування в Берліні, він продовжував слухати радіо «Голос Америки», причому робив це не ховаючись, а відкрито, у компанії сторожа сільськогосподарських складів, які займали частину їхнього будинку (племінниця, яка пам'ятала ті події з підліткового віку, вважала сторожа інформатором МДБ, хоча не можна виключати, що того також заарештували після доносу третьої особи)⁴¹.

У травні 1951 року Особлива нарада при міністрові держбезпеки СРСР визнала Натана Забару винним за статтями 54–1, п. «б» (зрада батьківщині, вчинена військовослужбовцем) та 54–10, ч. 2 (розповсюдження контрреволюційної літератури «з використанням релігійних чи національних забобонів мас») Кримінального кодексу УРСР. Його було засуджено – без судової процедури – до десяти років ув'язнення у виправно-трудовому таборі⁴². На той момент цей вирок міг розцінюватися як порівняно «м'який», адже слідчі клопотали про 25-річний термін – а стаття про зраду батьківщини формально передбачала для військовослужбовців розстріл⁴³. Згодом письменник із сумішню сарказму та обурення напише, що «працівники слідчого відділення мене вважали ніби задвірком у порівнянні з такими злочинцями по лінії єврейського націоналізму, як Каган, Кіпніс та інші, й термін покарання мені дали найменший»⁴⁴.

⁴¹ Інтерв'ю С. Сімакової із З. Фрімерман. Арк. 5.

⁴² Виписка із протоколу Особливої наради при міністрові держбезпеки СРСР від 05.05.1951 про засудження Н. Забари // Документи з архівної кримінальної справи Н. Забари. С. 211.

⁴³ Кримінальний кодекс УРСР: Затверджений Центральним Виконавчим Комітетом Української РСР 8 червня 1927 р. Офіційний [sic] текст зі змінами і доповненнями на 1 листопада 1949 р., з постатейними матеріалами і додатками. Київ, 1950. С. 16, 19.

⁴⁴ Чернетка скарги ув'язненого Н. Забари, між лютим і квітнем 1956 // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Демонстраційний альбом (без наскрізної фоліації). Арк. 3 документа. У результаті фабрикації справ київських єврейських письменників Абрам Каган (1900–1965) був засуджений до 15 років спецтаборів, тоді як Ісаак (Іцик) Кіпніс (1896–1974), як і Забара, отримав 10 років. Див.: 3 порога смерті. Вип. 1. С. 216, 242.

Забару було направлено для відбуття покарання до особливого табору № 5 «Береговой» (Берлаг) МВС СРСР на Колімі. Він був одним із 12 таборів, організованих наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років за персональною вказівкою Сталіна для утримання «особливо небезпечних державних злочинців». Протягом 1948–1954 років Берлаг, що складався з багатьох відділень, прийняв понад 50 тисяч засуджених, найбільшу категорію з яких (40–45%) становили так звані «націоналісти»⁴⁵. Такі табори вважалися місцем більш прийнятним для перебування політичних в'язнів, адже в них останні були позбавлені сусідства із кримінальними злочинцями⁴⁶. Ця ситуація змінилася 1954 року, коли особливі табори було де-юре ліквідовано, а де-факто перетворено на табори звичайного режиму, що не передбачали відокремлення різних «контингентів» засуджених.

Як сам Натан Забара оцінював те, що з ним сталося з моменту арешту, та звинувачення, за якими його було відправлено до Гулагу? Ми маємо змогу дізнатися про це зі скарг, написаних ним у таборі в 1954 та 1956 роках до Генеральної прокуратури та КДБ, а також зі спогадів рідних. Згадуючи про методи ведення слідства, під час якого від нього домоглися визнання себе «єврейським націоналістом», він зауважливо писав, що «за певних обставин будь-яку людину можна змусити визнати себе царем Соломоном». Насправді ж його «націоналізм», наполягав Забара, полягав у любові до рідної мови, до свого народу та його літератури, а також у симпатії до новоствореної держави Ізраїль, «які є й були співзвучними» виступам радянської преси та дипломатії⁴⁷.

⁴⁵ ГУЛАГ: Главное управление лагерей, 1918–1960 / сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. Москва, 2000. С. 135–141 (накази керівництва силових відомств СРСР про організацію особливих таборів та тюрем МВС від лютого–березня 1948 р.); Широков А. И. Берлаг: формирование и деятельность Особого лагеря МВД на Колыме. *Вестник Томского гос. ун-та*. 2009. № 326. С. 91, 94–95.

⁴⁶ Шаламов В. Рива-Роччи // Його ж. Колымские рассказы. Москва, 1992. Кн. 2. С. 419–420.

⁴⁷ Скарга Н. Забари на ім'я генерального прокурора СРСР від 12.04.1954 // Документи з архівної кримінальної справи Н. Забари. С. 213–214.

Останнє твердження було доволі сміливим у своїй відвертості: попри підтримку Кремлем створення єврейської держави в ООН у 1947–1948 роках, у подальшому Ізраїль розглядався в СРСР як сателіт головного ідеологічного противника – Сполучених Штатів. Радянсько-ізраїльські дипломатичні відносини, розірвані в останні місяці життя Сталіна, після його смерті було поновлено, але проізраїльські висловлювання радянських євреїв влада продовжувала розглядати та придушувати (хоча й менш ревно) як свідчення їхнього антипатріотизму та «націоналізму»⁴⁸.

Втім, Забарі в таборі загалом не бракувало впевненості у відстоюванні власної невинуватості. Підтасовані факти у його справі, наголошував письменник у своїх скаргах, було сплетено між собою «незграбно й навіть не білими нитками, а гнилою павутинкою», а його слідчий скрізь шукав агентів американської єврейської організації «Джойнт» наче Дон Кіхот, який атакував вітряки, уявляючи, що це ворожі лицарі⁴⁹. Ув'язнений літератор не шкодував слів осуду й на адресу колишніх керівників радянської репресивної системи – «“героїв” беззаконня та сваволі», «усіх цих берій і рюмініх»⁵⁰, відсторонених від влади та згодом розстріляних. За спогадами його співтабірників, 1953 року звістки про смерть Сталіна та арешт Берії зустрічали на Колимі з величезним задоволенням⁵¹, хоча на волі багато колишніх в'язнів Гулагу долучалися до масових проявів скорботи за диктатором⁵². Характерною є

⁴⁸ Див., напр.: Костырченко Г. В. Тайная политика Хрущева: власть, интеллигенция, еврейский вопрос. Москва, 2012. С. 41–54; Міцель М. Політика і параноя: КПУ в боротьбі проти «міжнародного сіонізму» (1953–1986). Київ, 2021. С. 41–42, 45–52, 75.

⁴⁹ Скарга Н. Забари на ім'я генерального прокурора СРСР від 12.04.1954 // Документи з архівної кримінальної справи Н. Забари. С. 216–217; чернетка скарги ув'язненого Н. Забари, між лютим і квітнем 1956 // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Демонстраційний альбом. Арк. 8 документа.

⁵⁰ Скарга Н. Забари на ім'я генерального прокурора СРСР від 12.04.1954 // Документи з архівної кримінальної справи Н. Забари. С. 217.

⁵¹ Віктор Олександрович Красін: «У мене була одна думка: тікати» // 58-ма. Невилучене: Історії людей, які пережили те, чого ми найбільше боїмося / авт.-упоряд. Г. Артем'єва, О. Рачова. Харків, 2016. С. 196; Solomon M. Magadan. Princeton, NJ, 1971. P. 168–169; Лернер Дж. Прощай, Россия! Мемуары «американского шпиона». Кфар-Хабат, 2006. С. 333.

⁵² Пор., напр.: Ильяшук М. Сталинским курсом: Повесть-быль. Киев, 2005. С. 452–454.

розповідь самого Забари про те, як ув'язнені відреагували на оголошення про смерть «вождя»: вишикувані на плацу, вони об'єдналися у спонтанному пориві колективної радості, підкидаючи шапки вгору в абсолютній тиші, якої мушили дотримуватися за умовами табірної режиму⁵³.

Оскільки Натан Забара був репресований за звинуваченням у «єврейському націоналізмі», тобто сама його прив'язаність до єврейства була потрактована каральними органами як злочинна, важливо дослідити, як єврейська складова його ідентичності проявлялася в ув'язненні.

Родичі літератора згадують, що він не був релігійною людиною, однак ревно відзначав єврейські свята. Шанобливе ставлення до традицій, історично пов'язаних із юдаїзмом, було для Забари проявом приналежності до свого народу та родини, яка втратила частину своїх членів під час Голокосту. Після свого повернення з Німеччини, у роки, що передували його арешту, Забара не міг допустити, щоби його племінниця пішла до кіно з подругою в той день, коли вони з родичами збиралися разом відсвяткувати Песах⁵⁴.

Приятелі табірної періоду згадують Забару як людину, яка навіть у тяжких магаданських умовах берегла та поширювала єврейські традиції у спільноті ув'язнених. Яскравим прикладом відданості письменника цим традиціям є спогад його друга Міхаеля Маргуліса про те, як одразу по смерті Сталіна Забара проводив у таборі пасхальний седер: «Сидячи за столом табірної каптерки, у присутності своїх товаришів він промовив івритом слова з Агади: “Цього року тут, наступного – у країні ізраїльській. У цьому році раби, а у прийдешньому – вільні люди”»⁵⁵. Така поведінка була для Забари

⁵³ Інтерв'ю С. Сімакової з О. Лернером. Арк. 4. Варлам Шаламов писав, що ставлення табірників до смерті Сталіна великою мірою визначалося очікуванням на амністію, що обіцяла чудодійним способом «розв'язати всі наші проблеми», так, наче було знайдено «спосіб безболісно вставити всі вибиті зуби назад» (Шаламов В. Рива-Роччи. С. 416).

⁵⁴ Інтерв'ю С. Сімакової з О. Лернером. Арк. 4; інтерв'ю С. Сімакової із З. Фрімерман. Арк. 18.

⁵⁵ Маргуліс М. «Еврейская» камера Лубянки. С. 174, а також: Маргалит [Маргуліс] М. Песах в колымском концлагере. *Наша страна* (Тель-Авив). 12 апреля 1974.

вельми ризикованою, адже за виконання релігійних обрядів в'язнів щонайменше відправляли до карцеру⁵⁶. Саме в таборі, за сприяння Забари, його молодший товариш Віля (Віталій) Свечинський вперше долучився до традиційних юдейських практик. Згодом він неодноразово говорив про письменника як про свого «духовного батька»⁵⁷.

За свідченням Маргуліса, Забара був переконаний, що «і в концтаборі кожен єврей є представником свого народу та має показувати приклад своєю поведінкою»⁵⁸. Письменник вважав, що тяжкі умови неволі не звільняють людину від обов'язку поводитися гідно, про що свідчить наведений Маргулісом приклад: «Забара змусив одного єврея, який займався перепродажем речей у таборі, повернути хліб, який він хотів собі виміняти на тютюн»⁵⁹. У табірних умовах кожен шматок хліба міг коштувати людині життя, й в очах Забари негідні дії одного єврея підривали моральне обличчя всієї єврейської спільноти. Важливо зазначити, що, на думку Маргуліса, саме особистий табірний досвід у подальшому спонукав Забару присвятити себе написанню роману про долі євреїв за доби середньовіччя, що стане відомим як його найграндіозніший твір – «Колесо обертається»⁶⁰.

В екстремальних умовах Гулагу людині важливо було триматися невеликої групи побратимів. Як зазначає історикиня Оксана Кісь, часто ув'язнені гуртувалися на ґрунті національної приналежності. Це уявлення про спільне походження, мову, звичаї сприяло формуванню мереж

⁵⁶ Пор.: Кісь О. Українки в ГУЛАГу. С. 129.

⁵⁷ וובשין איליה-מראיין. ראיון עם ויטלי סבצ'ינסקי. המדור לתיעוד בעל פה של מכון המחקר ליהדות זמננו ע"ש [інтерв'ю Іллі Вовшина з Вілі Свечинським (1931 р. н.), співтабірником Н. Забари, записане в Єрусалимі 13 січня 2015 р.]. *The National Library of Israel*. URL: <https://bit.ly/3sR3eal> (дата звернення: 10.04.2021); інтерв'ю Юлія Кошаровського с Виталием Свечинским. *Юлий Кошаровский* [особистий сайт]. URL: <https://bit.ly/3sUs0aM> (дата звернення: 01.04.2021).

⁵⁸ Маргуліс М. «Єврейская» камера Лубянки. С. 174.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Там само. С. 173.

взаємопідтримки, від якої залежало виживання в таборі⁶¹. Свідчення цього нерідко можна зустріти у спогадах колишніх в'язнів. Моше Зальцман, колишній комуністичний активіст і працівник київської швейної фабрики, який провів десять років у сталінських таборах, розмірковував: «...коли перебуваєш серед чужих, цілком природно шукати і знаходити когось із твого міста, загалом людей, подібних до тебе. Щоразу, коли прибуває наступний етап, кожен поспішає подивитися: чи немає його співвітчизників. Грузини шукають грузинів. Українці – українців»⁶². Для самого Зальцмана такою віддушиною було перебування серед співтабірників-євреїв, які раділи кожній несподіваній зустрічі, «наче рідні брати, які давно втратили один одного»⁶³. Зворотним боком цієї спорідненості було зростання відчуження від решти ув'язнених: Зальцман згадував, що, втрачаючи зв'язок з одноплемінниками, він почував себе знедоленим⁶⁴. Звісно, історія Гулагу дає безліч прикладів дружби і співпраці представників різних народів та релігій. Траплялося, наприклад, що православних інтелектуалів російського походження, які спілкувалися з єврейськими в'язнями, їхні нерозбірливі співтабірники також «зараховували до євреїв»⁶⁵.

Належність до маленької єврейської спільноти була важливою й для Натана Забари та його товаришів на Колимі. «Ми намагалися триматися разом якомога більше часу», – писав про їхню групу його товариш Йосиф (Джо) Лернер⁶⁶. Віля Свечинський визнавав, що у найтяжчі часи ув'язнення для нього була важливою змога прийти за підтримкою до «своїх», особливо

⁶¹ Кісь О. Українки в ГУЛАГу. С. 103. Пор.: Toker L. The Gulag in the Memoirs of Jewish Witnesses. P. 71.

⁶² Зальцман М. Мене реабілітували... Из записок еврейского портного сталинских времен. Москва, 2006. С. 177–178.

⁶³ Там само. С. 171–193 (цит. на с. 189).

⁶⁴ Там само. С. 178.

⁶⁵ Ванеев А. А. Два года в Абези: В память о Л. П. Карсавине. Брюссель, 1990. С. 62.

⁶⁶ Лернер Дж. Прощай, Россия! С. 310.

до Забари та іншого їдишського письменника Ірме Друкера⁶⁷. Пошук «своїх» у таборі Свечинський описував фразою «єврей єврея бачить здалеку»; водночас він згадував і про свої дружні взаємини зі співтабірником-українцем та стверджував, що з антисемітизмом в Берлазі він не стикався⁶⁸.

Взаємопідтримка поміж єврейськими ув'язненими була рятівною; зокрема, за спогадами Лернера, сміливість і винахідливість Натана Забари допомогли зберегти життя їхнього побратима. У Гулазі зазвичай найшвидше підривали своє здоров'я сильні молоді люди, яких примушували до особливо тяжкої фізичної праці, не забезпечуючи мінімально необхідним для організму раціоном. Сам Забара на той час виконував порівняно легшу, але також виснажливу роботу – збирав відходи деревини, які використовувалися для опалення бараків та приготування їжі. Оскільки ця робота виконувалася поблизу харчового блоку, Забара мав змогу домовитися про отримання залишків їжі. Це стало порятунком для Вілі Свечинського, тоді молодого хлопця, який на важкій роботі став стрімко згасати⁶⁹. Вельми показово, що першим реченням на івриті, якого Свечинський навчився від табірних приятелів, стали слова «Я хочу хліба»⁷⁰. На вході до зони в'язнів обов'язково обшукували, однак, як згадує сам Свечинський, Забара «настільки вміло та артистично ошукував варту, що завжди приносив кашу до бараку»⁷¹.

Йосиф Лернер із вдячністю писав про згуртованість євреїв у таборі, адже вона рятувала не лише від фізичного виснаження, але й від остаточного психологічного вигорання, зневіри та відчаю: «Всі разом ми боролися з голодом, підтримували один одного, як і в чому могли. [...] Ми завжди прагнули допомогти один одному, що допомагало нам вижити у суворому

⁶⁷ Виталий Свечинский в Доме ученых Тель-Авива [виступ В. Свечинського на презентації його книги «Повернення до історії» 27 березня 2013 р.]. URL: <https://bit.ly/3fjSm0f> (дата звернення: 04.05.2021).

⁶⁸ וובשין איליה-מראיין. ראיון עם ויטלי סבצ'ינסקי [інтерв'ю І. Вовшина з В. Свечинським].

⁶⁹ Лернер Дж. Прощай, Россия! С. 311–312.

⁷⁰ וובשין איליה-מראיין. ראיון עם ויטלי סבצ'ינסקי [інтерв'ю І. Вовшина з В. Свечинським].

⁷¹ Интервью Ю. Кошаровского с В. Свечинским.

Магадані [попри] надскладні погодні умови, голод і рабську працю поблизу арктичного кола»⁷².

Слід зазначити, що в Берлазі Натан Забара підтримував тісні контакти із в'язнями, чий погляд еволюціонував від прорадянських до опозиційних під впливом досвіду незаконних репресій. Таким був, зокрема, врятований ним Свечинський, колишній комсомолец, чий батько, працівник органів держбезпеки, назвав його на честь більшовицького вождя (його ім'я «Віля» розшифровувалося як «Володимир Ілліч Ленін – я»). У післятабірні часи Свечинський стане одним із найактивніших діячів сіоністського руху в Москві⁷³. Сам активіст пізніше пояснював, що шлях опору радянській владі розпочався для нього тоді, коли «вони [працівники МДБ] вночі прийшли за мною, взяли з ліжка... з 1950-го року»⁷⁴. Уявлення Свечинського про світоглядні зміни, що їх пережив і він сам, і чимало інших лояльних громадян, які стали жертвами системи, ілюструє його ремарка про одного єврейського активіста, який повірив у комуністичну утопію та повернувся з Палестини до СРСР. Цей активіст був ув'язнений під час «Великого терору»; на волю він, як резюмував Свечинський, «вийшов уже нормальною людиною»⁷⁵.

Згуртованість єврейських в'язнів, їхня взаємодопомога та непоступливість табірній адміністрації викликали невдоволення останньої. Тому 1953 року групу євреїв, до якої належав Натан Забара, розділили, відправивши їх до різних таборів (відділень) Берлагу. Поштовхом до таких дій було те, що майору оперативного відділу табору не вдалося схилити їх, зокрема й Забару, доносити одне на одного в обмін на поліпшення умов

⁷² Лернер Дж. Прощай, Россия! С. 323, 327.

⁷³ Див.: Дымерская-Цигельман Л. Об идеологической мотивации различных поколений активистов еврейского движения в СССР в 1970-х годах. *Вестник Еврейского ун-та в Москве*. 1994. № 1 (5). С. 75–76.

⁷⁴ Интервью Ю. Кошаровского с В. Свечинским.

⁷⁵ Там само.

праці⁷⁶. Забару було відправлено до зони в районі колимського селища Мяунджа, де відбувалося будівництво електростанції. Згодом йому, Лернеру, Свечинському та іншим пощастило знову зустрітися саме в цьому таборі, де дружні стосунки між ними зміцнилися ще більше⁷⁷.

Для Натана Забари, як і для його репресованих колег, арешт та звинувачення у політичних злочинах означали виключення не лише з лав «повноцінних» радянських громадян, а і з письменницької спільноти. Арешту безпосередньо передувала процедура позбавлення професійного статусу – членства у Спілці радянських письменників України. Близький друг Забари, їдишський поет Йосип Бухбіндер, якого ув'язнили дещо пізніше, навесні 1951 року, згадував, як президія Спілки одноголосно проголосувала за його виключення з формулюванням «за творчу бездіяльність», після чого він розумів, що близький арешт неминучий (Бухбіндера затримали тієї ж ночі)⁷⁸. Ми не маємо відомостей про те, як саме ця процедура виглядала у випадку Забари, однак, найпевніше, вона була більш-менш стандартною.

Одночасно із затриманням відбувалася конфіскація засобів і результатів творчої праці – особистої бібліотеки та архіву. За спогадами племінниці, яка в ніч арешту Забари перебувала поруч із ним у квартирі, тоді, коли забирали його книги й рукописи, у письменника «потекли сльози та кров пішла із зубів»⁷⁹.

За арештом послідували довгі роки вимушеного відчуження від професії. Однак, як ми можемо дізнатися з мемуарних джерел, навіть у таборі воно не призвело до втрати Забарою самоідентифікації як їдишського

⁷⁶ Громан Ш. Дважды исторический роман Натана Забары. 2004. URL: <https://bit.ly/3sSnJoe> (дата звернення: 03.04.2021); Лернер Дж. Прощай, Россия! С. 328–329, 334–336.

⁷⁷ Лернер Дж. Прощай, Россия! С. 335, 347–348.

⁷⁸ Бухбіндер Й. Сторінки мого життя: Документальна повість. Київ. 1991. № 6. С. 33–34; витяг із протоколу засідання президії СРПУ від 24.01.1951 щодо персональної справи Й. Бухбіндера // Документи з архівної кримінальної справи Й. Бухбіндера. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 1998. № 3/4. С. 269.

⁷⁹ Інтерв'ю С. Сімакової із З. Фрімерман. Арк. 6.

письменника. Так само на нього дивилися й побратими⁸⁰. До того ж зі спогадів його табірному другу Йосифа Лернера відомо, що в ув'язненні Забара долучився до специфічного виду «творчості» – листування від чужого імені. Воно мало на меті розрадити їхнього товариша, румунсько-єврейського журналіста Майкла Соломона, який познайомився у Берлазі з ув'язненою в жіночій зоні Ірен Бронштейн, племінницею Льва Троцького. У Соломона виникли романтичні почуття до Бронштейн, але її незабаром перевели до іншого табору. Забара запропонував друзям передавати Соломону записки, нібито написані Ірен. За словами Лернера, ідея письменника, яка започаткувала колективне написання цього «твору» для одного читача, мала великий терапевтичний ефект:

...записка, зрештою, надихнула та заспокоїла Майкла. Забара також був радий, що поставлене завдання спрацювало. Ми вирішили, що будемо писати такі записки Майклу раз на місяць, після його відповіді. Такий розклад у часі звільняв Майкла від депресії. У будь-якому випадку, він буде відчувати певну втіху, чогось чекати, і сподіватися, продовжуючи жити в таборі, у якому побутове життя після тяжкої виснажливої роботи, було надзвичайно монотонним та важким⁸¹.

У завершальний період свого перебування в магаданському ув'язненні Забара отримав змогу повернутися до офіційної літературної роботи, про що свідчить видана йому напередодні звільнення виробничо-побутова характеристика. Згідно з нею, «різнороб» Забара певний час працював у редколегії газети, що виходила на підприємстві державного тресту «Дальстрой», який експлуатував працю в'язнів Гулагу⁸². Пізніше, за доби «відлиги», роки позбавлення волі зараховувалися реабілітованим письменникам до творчого стажу, хоча форми та свідчення такої діяльності в таборах дуже відрізнялися між собою. Наприклад, Йосип Бухбіндер згадував, що таємно писав вірші у бараці карагандинського табору (Карлагу) та мусив

⁸⁰ Лернер Дж. Прощай, Россия! С. 321, 348.

⁸¹ Там само. С. 320–323.

⁸² Виробничо-побутова характеристика на Н. Забару про його роботу на підприємствах «Дальстрою» від 28.06.1956 // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Демонстраційний альбом.

завчати їх напам'ять, бо поезії зрештою виявляли та знищували, а самого автора карали за їхнє зберігання⁸³. Інший єврейський поет, Матвій Талалаєвський, який також перебував у Карлазі, брав участь у роботі так званої культурно-виховної частини табору; після звільнення йому вдалося вивезти до Києва підготовані ним сценарії табірних свят, які він зберігав до кінця свого життя⁸⁴.

Після смерті Сталіна 1953 року рідні Натана Забари почали писати клопотання до прокуратури про перегляд його справи⁸⁵. Однак Забару утримували на Колимі до 1956 року, довше за багатьох інших єврейських літераторів. Сам він підготував щонайменше три скарги щодо свого неправомірного утримання в таборах, посилаючись, зокрема, й на те, що людей, засуджених разом із ним, уже звільнили⁸⁶. Перші ув'язнені з числа колишніх членів єврейської секції Спілки письменників України, як-от Михайло (Моше) Пінчевський та Григорій (Гершл) Полянкер, вийшли на волю 1954 року⁸⁷, але в цілому аж до XX з'їзду КПРС звільнення та реабілітація радянських політв'язнів мали вибіркового характеру. У Кремлі існували побоювання того, що системне визнання незаконності репресій зруйнує репутацію не лише силових структур, а й усієї Комуністичної партії та її нового керівництва. Тож перегляд справ міг тривати доволі довго, і заявникам здебільшого відмовляли в апеляціях. До квітня 1955 року,

⁸³ Бухбіндер Й. Страницы моей жизни (машинопис) // АЦЮ. Ф. 72. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 82–83. Цей текст відрізняється від україномовної версії, опублікованої 1991 року. Пор.: Бухбіндер Й. Сторінки мого життя. С. 54.

⁸⁴ Талалаєвський М. Підготовчі матеріали (сценарії концертів у Гулазі) // АЦЮ. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 87. Файли 1–7.

⁸⁵ Лист Ф. Забари, сестри ув'язненого Н. Забари, головному військовому прокурору СРСР від 13.02.1954 // Документи з архівної кримінальної справи Н. Забари. С. 213; інтерв'ю С. Сімакової із З. Фрімерман. Арк. 7.

⁸⁶ Скарга Н. Забари на ім'я генерального прокурора СРСР від 12.04.1954 // Документи з архівної кримінальної справи Н. Забари. С. 212–217; чернетка скарги ув'язненого Н. Забари, між лютим і квітнем 1956 // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Демонстраційний альбом.

⁸⁷ Пинчевская Б. Л. Пинчевский Михаил Яковлевич: Биография [1964] // АЦЮ. Ф. 60. Оп. 1. Спр. 6. Файл 6. Арк. 5; Полянкер А. Мой дорогой Шмая-Газлен: Фрагменты воспоминаний об отце с фотографиями, размышлениями и отступлениями // Перешедший реку: Памяти Григория Полянкера / сост. А. Полянкер. Киев, 2008. С. 13, 45.

наприклад, було задоволено не більш як 4% поданих на той час клопотань⁸⁸. Саме так і сталося з першими скаргами у справі Забари⁸⁹. Можна припустити, що далася взнаки і відсутність відповідних зв'язків у письменника та його рідних.

Процес суттєво прискорився, коли 1956 року, після офіційного засудження Микитою Хрущовим сталінських репресій, було утворено 97 комісій із правами від імені Президії Верховної ради СРСР переглядати справи та звільняти засуджених за політичними статтями. Ці комісії розгорнули роботу безпосередньо у таборах по всій країні⁹⁰. Восени–влітку 1956 року такі комісії почали роботу і в Магаданській області, зокрема в таборі Д-2, де на той час перебував Забара. Перегляд справи кожного засудженого зазвичай тривав лише кілька хвилин⁹¹. У випадку Забари, якого свого часу засудили як військовослужбовця, який «зрадив Батьківщину», окреме рішення про скасування вироку та закриття справи за відсутністю складу злочину ухвалила Військова колегія Верховного суду СРСР у Москві⁹². Відтак у липні 1956 року письменник вийшов на свободу⁹³.

Отже, ув'язнений, зокрема внаслідок звинувачення в «єврейському націоналізмі», їдишський письменник Натан Забара проявив себе в табірній спільноті як людина, яка не тільки не відмовилася від прихильності до єврейського народу, а й відзначилася сміливими вчинками, що стосується

⁸⁸ Епплблом Е. Історія ГУЛАГу. Київ, 2006. С. 394–399; Cohen S. F. The Victims Return: Survivors of the Gulag after Stalin. Exeter, NH, 2010. P. 35–38.

⁸⁹ Висновок Головної військової прокуратури СРСР від 11.10.1955 щодо скарг Н. Забари та його сестри Ф. Забари // Документи з архівної кримінальної справи Н. Забари. С. 217–221; виписка із протоколу засідання Центральної комісії з перегляду справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, від 27.12.1955 щодо справи Н. Забари // Там само. С. 221.

⁹⁰ Постанова президії ЦК КПРС «Про розгляд справ на осіб, що відбувають покарання за політичні, посадові та господарчі злочини» від 19.03.1956 // Реабилитация: как это было: Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы / сост. А. Н. Артизов и др. Москва, 2003. Т. 2. С. 29–33; Cohen S. F. The Victims Return. P. 38–39.

⁹¹ Лернер Дж. Прощай, Россия! С. 351–353; див. також: Туманов В. И. Все потеряют – и вновь начат с мечты... Москва, 2004. С. 168–174.

⁹² Довідка Військової колегії Верховного суду СРСР від 09.06.1956 про закриття справи Н. Забари // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Демонстраційний альбом.

⁹³ З порога смерті. Вип. 1. С. 190; інтерв'ю С. Сімакової із З. Фрімерман. Арк. 8.

збереження єврейських традицій в умовах табору (як-от проведення пасхального седеру). Важливою була і взаємопідтримка спільноти в'язнів-євреїв, які рятували одне одного в умовах важкої примусової праці в суворому кліматі магаданських таборів.

РОЗДІЛ III. ВІДОБРАЖЕННЯ ДОСВІДУ НЕСВОБОДИ У ПОВСЯКДЕННІ ТА ТВОРЧОСТІ

3.1. Побут письменника після звільнення

Навіть здобувши юридичну реабілітацію, звільнені з місць виконання покарань радянські громадяни нерідко потерпали від різних проявів бюрократичних упереджень та прихованої дискримінації. Однією з передумов цього було зазначення в посвідченні особи місця й підстави його отримання. Натану Забарі та його товаришам, звільненим із Берлагу, нові паспорти видавалися в Магаданській області відповідно до виписки із судового рішення. Така інформація за інерцією продовжувала сприйматися певною частиною чиновників як пляма на репутації власника документа. Як згадував Віля Свечинський, «цей паспорт просто випадав із рук людини, яка брала його»⁹⁴.

Колишні репресовані в СРСР винаходили різні способи отримання «чистого» паспорта, який дав би змогу не виставляти напоказ потенційно проблемних фактів їхньої біографії⁹⁵. Сам Свечинський після табору двічі обмінював свій «страшний», за його висловом, паспорт, причому вдруге – під приводом заміни персональних даних (він відмовився від імені Віля, що нагадувало про ініціали Леніна, та став Віталієм). Завдяки цьому йому зрештою вдалося позбутися запису про місце й підставу отримання попереднього документа⁹⁶. Водночас Забара, судячи з архівних матеріалів, не намагався приховувати цієї частини свого минулого від офіційних осіб і навіть апелював до неї як до пояснення, чому ті чи інші його права, порушені за доби сталінізму, мають бути відновлені.

⁹⁴ Свечинский В. Возвращение в историю. Москва; Иерусалим, 2012. С. 36.

⁹⁵ Див.: Байбури́н А. Советский паспорт: история – структура – практики. Санкт-Петербург, 2017. С. 411–418.

⁹⁶ Свечинский В. Возвращение в историю. С. 36–37.

Прибувши з Далекого Сходу до України, Забара поступово повертався до попереднього життя – до повсякдення в київському помешканні та спілкування з рідними, до колективу української Спілки письменників й роботи над власними творами. Соціально-побутові умови формували певний мікроклімат і безпосередньо впливали на творчий процес, тому важливо простежити, якими були вони були в роки після звільнення літератора з Гулагу.

Перш за все, письменник потребував окремого простору, де він міг би працювати та зберігати книжки. Бібліотека була для Забари ключовою частиною творчої майстерні, однією з базових передумов для написання складних та об'ємних текстів. Житлове питання гостро постало перед Забарою ще у перші повоєнні роки: будинок, де він мешкав до 1941 року, було зруйновано під час відступу нацистів із Києва. Тому і перед ув'язненням, і після нього письменник тимчасово проживав разом зі своїми сестрами⁹⁷.

Після XX партз'їзду президія ЦК КПРС ухвалила постанову, згідно з якою керівники трудових колективів (до яких належала і Спілка письменників) відповідали за забезпечення належних житлово-побутових умов для звільнених з ув'язнення громадян⁹⁸. Забара неодноразово звертався до керівництва Спілки із проханням допомогти йому в отриманні окремого житла, щоб розмістити свою бібліотеку та мати повноцінний простір, сприятливий для літературної роботи⁹⁹. Але одразу по поверненні з Магадана помешкання йому не надали, аргументуючи це тим, що на момент арешту

⁹⁷ Заява Н. Забари до правління СРПУ від 27.11.1956 // АЦЮ. Ф 53. Оп. 1. Спр. 22. Файл 2. Арк. 1.

⁹⁸ Постанова президії ЦК КПРС «Про розгляд справ на осіб, що відбувають покарання за політичні, посадові та господарчі злочини» від 19.03.1956 // Реабілітація: как это было. Т. 2. С. 30.

⁹⁹ Заява Н. Забари до правління СРПУ від 27.11.1956 // АЦЮ. Ф 53. Оп. 1. Спр. 22. Файл 2. Арк. 1.

окремої квартири він не мав, тож повертати було нічого¹⁰⁰. Навесні 1957 року Забарі все ж було видано ордер, але на підселення – до квартири письменника й лікаря Павла Бейліна, де йому виділили невелику кімнату (розміром 14 кв. м) без меблів¹⁰¹.

Такі на перший погляд скромні умови сприймалися як велика удача в Києві, який лише відбудовувався після війни, особливо для людини, чиєю оселею ще недавно був колимський барак. Табірний приятель Забари, економіст і майбутній дисидент Віктор Красін писав йому в листі: «Я дуже радий, що ви отримаєте площу та зможете жити самостійно. Це так чудово й важливо у наш час всезагальної скупченості. Жахливо завжди жити на видноті, не мати можливості бути на самоті, яка так необхідна, особливо нам, після того мурашника», – очевидно, тут Красін мав на увазі обставини їхньої спільної неволі¹⁰². Але з роками переносити комунальні обмеження Забарі ставало все складніше. 1969 року літератор, якому вже було за шістьдесят, виснажений і обурений умовами свого «тимчасового» житла, скаржився голові правління республіканської Спілки письменників Олесю Гончару:

...я все ще скнію в маленькій кімнатці у загальній квартирі між кабінетом та спальнею Бейліна. Моя бібліотека, літературний архів займають понад половину кімнати, й мені дихати нічим, тим більше – працювати. Навряд чи знайдеться хтось із моїх ровесників, хто б жив у таких умовах¹⁰³.

Того року його зусилля нарешті увінчалися переселенням до окремої квартири, в якій він устиг провести останні роки свого життя¹⁰⁴.

Перебування в концтаборах накладало суттєвий відбиток на бажання, потреби, звички та поведінку репресованих, коли вони опинялися на волі.

¹⁰⁰ Заява Н. Забари на ім'я першого секретаря Київського міськкому КПУ Михайла Синиці, б/д // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 22. Файл 2. Арк. 2.

¹⁰¹ Ордер на житлове приміщення, виданий Н. Забарі, від 25.04.1957 // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 22. Файл 2. Арк. 8; заява Н. Забари на ім'я голови президії СРПУ Олесея Гончара та секретаря парторганізації СРПУ Василя Козаченка, б/д // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 22. Файл 2. Арк. 4.

¹⁰² Лист В. Красіна Н. Забарі від 04.01.1957 // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 27. Файл 7. Арк. 8.

¹⁰³ Заява Н. Забари на ім'я О. Гончара, 1969 // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 22. Файл 2. Арк. 4.

¹⁰⁴ Інтерв'ю С. Сімакової із З. Фрімерман. Арк. 10, 17.

Уже згаданий Віктор Красін, колишній співтабірник Забари, визнавав, що центральний для його власного самоусвідомлення досвід в'язня віддзеркалювався в особливостях його побуту:

Табір – найяскравіший період мого життя, в якому сенсі щасливий час. Моя дружина казала, що я з будь-якого будинку роблю барак. Людина завжди відтворює те місце, де сталася найголовніша в її житті подія, а табір був найголовнішим. [...] Цікаві події, може, були й пізніше. Але з погляду формування особистості нічого важливішого в моєму житті не сталося¹⁰⁵.

Колишні в'язні нерідко ретельно зберігали предмети, які пов'язували їх із минулими подіями та слугували фізичним втіленням пережитого досвіду. Історик Стівен Коен зазначає, що люди, які поверталися з радянських місць несвободи, не могли відмовитися від своїх речей, «які вони пронесли із собою крізь роки Гулагу як трофей виживання»¹⁰⁶. Спогади Натана Забари про те, що допомагало йому вціліти у важких умовах Колими, подібним чином впливали на подальший спосіб його життя. Одразу після повернення до Києва він не бажав розлучатися з табірними речами, які вже не були придатними для використання та в яких не було практичної потреби на волі¹⁰⁷. Письменник також привіз із собою та зберігав до кінця життя листи, які йому надсилали сестри, тоді як самі вони не вберегли кореспонденції, яку отримували від брата з Колими¹⁰⁸. Приятель Забари Матвій Талалаєвський так само беріг листи, які писали йому до Казахстану дружина та донька, як і свої твори періоду ув'язнення – вірші та сценарії до свят, що їх він організовував у кенгірському табірному театрі¹⁰⁹.

Як уже зазначалося, 1950 року рукописи та бібліотека Натана Забари були арештовані разом із ним. Практика вилучення доробку обвинуваченого інтелектуала була типовою для періоду сталінських репресій. Часто

¹⁰⁵ Віктор Олександрович Красін: «У мене була одна думка: тікати». С. 189.

¹⁰⁶ Cohen S. F. The Victims Return. P. 40.

¹⁰⁷ Інтерв'ю С. Сімакової із З. Фрімерман. Арк. 8–9.

¹⁰⁸ Там само. Арк. 7.

¹⁰⁹ Талалаєвський М. Вірші, 1952–1954 рр. // АЦЮ. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 10. Файл 5; його ж. Підготовчі матеріали (сценарії концертів у Гулазі) // Там само. Спр. 87. Файли 1–7.

літературна спадщина безслідно гинула або зберігалася в архівах радянських спецслужб протягом десятиліть¹¹⁰. Однак траплялися винятки, один із яких мав місце у випадку Забари. Серед конфіскованих у нього паперів був рукопис незавершеного роману «День народження Еріки» (згодом він стане відомий під назвою «Сьогодні народжується світ»). Матеріали для його написання письменник почав збирати ще під час свого перебування в Берліні. «Я не втратив нагоди та пізнавав майбутніх героїв свого роману, – згадував він про той період у скарзі з табору, – говорив із ними, стежив за перипетіями їхнього життя, не очікуючи, звісно, що мені будь-коли доведеться відповідати за їхню неблагонадійність»¹¹¹. Після засудження Забари рукопис повернули рідним письменника з рекомендацією ретельно зберігати його «як потрібний та цікавий твір», який у майбутньому, після звільнення автора, слід завершити й надрукувати¹¹². Племінниця Забари говорила про цей факт як про визнання представниками каральної системи таланту письменника, попри те, що він був затаврований як «зрадник батьківщини» та зазнав брутального ставлення під час слідства¹¹³.

Авторських примірників своїх попередніх творів, що були опубліковані до його арешту, Забара назад так і не отримав та мусив згодом просити ці видання у друзів¹¹⁴. З історії життя його товариша й колеги Талалаєвського ми знаємо, що вже реабілітовані автори мусили окремо звертатися до радянського цензурного відомства (Головліту) із проханням скасувати попередні вимоги про вилучення їхніх творів із бібліотек та книготоргової

¹¹⁰ Див. про це: Шенталинский В. Рабы свободы: В литературных архивах КГБ. Москва, 1995.

¹¹¹ Скарга Н. Забари на ім'я генерального прокурора СРСР від 12.04.1954 // Документи з архівної кримінальної справи Н. Забари. С. 215.

¹¹² Заява Н. Забари до секретаріату правління Спілки радянських письменників (СРП) СРСР від 17.06.1957 // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 33. Файл 9; лист Н. Забари Миколі Грибачову, секретарю правління СРП СРСР, від 18.04.1958 // Там само. Спр. 22. Файл 5. Арк. 1 документа.

¹¹³ Інтерв'ю С. Сімакової із З. Фрімерман. Арк. 6.

¹¹⁴ Заява Н. Забари до секретаріату правління СРП СРСР від 17.06.1957 // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 33. Файл 9.

мережі. Більше того, навіть коли такі вимоги визнавали нечинними, виявлялося, що «повертати до відкритих фондів фактично нічого». Наклади творів засуджених літераторів були майже повністю знищені, за винятком лічених примірників у окремих бібліотечних спецхранах¹¹⁵.

Роки репресій мали особливо згубні наслідки для фізичного стану Натана Забари. Племінниця письменника розповідала, що після прибуття з Магаданської області його вигляд справляв гнітюче враження¹¹⁶. У Забари бракувало зубів, які йому вибили ще під час слідства у Києві¹¹⁷. Це свідчить про те, що за роки перебування на Колимі в Натана Забари не було змоги скористатися послугами зубного лікаря (деяким із його колег, як-от Талалаєвському, який відбував покарання в Казахстані, у цьому плані пощастило більше¹¹⁸). Загалом здоров'я літератора в ув'язненні було підірване, і на волі він хворів аж до самої смерті. Після звільнення з табору в нього сталося три інфаркти. Третій із них, на початку 1975 року, став для 66-річного письменника фатальним¹¹⁹.

Отже, після звільнення з ув'язнення Натан Забара зіткнувся із низкою труднощів у реінтеграції до суспільства. Перепорою до повноцінного повернення в суспільство стало невирішене протягом багатьох років житлове питання, а отже тривалий час були не розв'язаними і питання щодо умов праці письменника. Також давалися взнаки проблеми зі здоров'ям письменника, що було підірване роками примусової рабської праці в магаданських таборах.

¹¹⁵ Федотова О. Політична цензура друкованих видань в УСРР–УРСР (1917–1990 рр.). Київ, 2009. С. 206.

¹¹⁶ Інтерв'ю С. Сімакової із З. Фрімерман. Арк. 8–9.

¹¹⁷ Там само. С. 6, 9.

¹¹⁸ Лист ув'язненого Матвія Талалаєвського його дружині Кларі Зельцман від 15.09.1953 // АЦЮ. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 75–76.

¹¹⁹ З порога смерті. Вип. 1. С. 190; лист Арона Кріхелі Н. Забарі від 24.11.1969 // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 27. Файл 24. Арк. 1; лист Н. Забари «Сергію Леонідовичу» від 03.03.1974 // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 22. Файл 5. Арк. 1; інтерв'ю С. Сімакової із З. Фрімерман. Арк. 21.

3.2. Повернення до професії: літературні компроміси та видання «арештованого» роману

Невдовзі після повернення з таборів до Києва Натана Забару поновили у Спілці письменників. Однак що стояло за формальним підтвердженням його статусу як радянського літератора? За спогадами його племінниці, Забара відчував образу на загальносоюзну письменницьку організацію¹²⁰. Імовірно, це було значною мірою пов'язано з перепонами у виданні його перерваного репресіями роману «День народження Еріки». Ще 1957 року Забара писав, що для нього, «як для реабілітованого порівняно недавно, видання цієї книги якомога швидше є питанням про можливість подальшої творчої роботи»¹²¹. Публікація, що постійно відкладалася, означала для Забари і символічне визнання його справжнього повернення до літератури, і цілком практичне забезпечення засобів до існування, відсутність яких доводила його до відчаю¹²².

Навіть за три роки після звільнення, у 1959-му, Забара все ще гостро потребував випадкового заробітку. За сприяння свого друга Йосипа Бухбіндера (з яким вони під час слідства 1951 року певний час перебували в одній камері¹²³), Забара отримав тимчасову роботу при Київському музеї російського мистецтва. Ця робота, однак, мала зовсім не творчий характер: письменник мав розвантажувати та пакувати картини¹²⁴. Про незадовільне

¹²⁰ Інтерв'ю С. Сімакової із З. Фрімерман. Арк. 19.

¹²¹ Заява Н. Забари до секретаріату правління СРП СРСР від 17.06.1957 // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 33. Файл 9.

¹²² Лист Н. Забари М. Грибачову від 18.04.1958 // Там само. Спр. 22. Файл 5. Арк. 6 документа.

¹²³ Хайкина Д. Воспоминания о Григории Полянкере // Перешедший реку. С. 198.

¹²⁴ Інтерв'ю С. Сімакової із З. Фрімерман. Арк. 12; трудова угода між Київським державним музеєм російського мистецтва та Н. Забарою від 20.11.1959 // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 22. Файл 4. Арк. 3.

фінансове становище письменника свідчить отримання ним грошові позик у Літературному фонді, які він не повертав своєчасно¹²⁵.

Попри матеріальні та бюрократичні ускладнення, Забара аж ніяк не був готовий відмовитися від письменницьких амбіцій. У 1957 році, ведучи складні перемовини щодо публікації роману «День народження Еріки», він наголошував: «Я вже звик до нестатків, але втратити можливість творчості на 50-му році життя – призвичаїтися до цього чи примиритися із цим я не можу»¹²⁶.

Варто зауважити, що радянському прозаїкові було вкрай непросто залишити невиданим рукопис, який потребував значних часових витрат на збір матеріалів і написання. Найбільшою проблемою це було саме для тих авторів, яким доводилося надолужувати роки відриву від професії та долати психологічний екран, що навіть після реабілітації відокремлював раніше судимих від решти громадян. Ситуація була ще складнішою для єврейських літераторів. Попередній роман Забари, «Батько», вийшов їдишем ще 1940 року¹²⁷. Від часів повоєнної антисемітської кампанії й аж до 1959 року книги їдишем в СРСР узагалі не виходили, а протягом наступних п'яти років, до моменту позбавлення влади Микити Хрущова, з'явилося лише шість їдишомовних книжкових видань¹²⁸.

Тим часом тривала відсутність нової книги могла бути розцінена як творче фіаско, невиконання письменницького «обов'язку» перед читачами, партією та державою¹²⁹. Одразу після смерті Сталіна очільники всесоюзної

¹²⁵ Виписка із протоколу засідання президії правління Українського відділу Літфонду СРСР від 28.05.1959 // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 29. Файл 11. Арк. 10; сповіщення про несплату Н. Забарою боргу перед Літфондом від 15.02.1961 // Там само. Арк. 3.

¹²⁶ Заява Н. Забари до правління СРПУ від 27.11.1956 // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 22. Файл 2.

¹²⁷ 1940 זאבאַרע נ. דער פֿאָטער: ראָמאַן. קייו, 1940 [Забара Н. Дер фотер: Роман. Київ, 1940]

¹²⁸ Гительман Ц. Беспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней. Москва, 2008. С. 221.

¹²⁹ Про ідею «відповідальності» літератора з її дисциплінарно-каральною конотацією як суттєвий елемент естетики соцреалізму див.: Добренко Е. Формовка советского писателя:

письменницької спілки Олександр Фадєєв, Олексій Сурков та Костянтин Симонов писали Хрущову про прагнення звільнити свою організацію від «баласту» – так вони визначали авторів, які протягом понад п'яти років не опублікували творів, що мають «самостійну художню цінність»¹³⁰. Згодом, на Другому всесоюзному з'їзді радянських письменників (грудень 1954 року) Веніамін Каверін поставив питання, чому чимало його колег, які свого часу надрукували яскраві твори, відтоді «замовкли» – і сам дав на нього відповідь: «Тому що їм забракло сміливості, впевненості в собі, професійної хватки»¹³¹. Забара, який пройшов війну, загибель рідних, тюрми і табори, повсякчас прагнув довести, що усіх цих рис йому не бракує.

За цих обставин перед письменником стояло завдання актуалізувати свій рукопис, представивши його видавцям як «правильний» та корисний з ідеологічної точки зору. Віля Свечинський в одному зі своїх листів Забарі іронічно висловився про цю потребу радянських літераторів: «Як у Вас загалом творчі справи? Ви вже написали сценарій про колгоспне життя та радгоспну любов? Вас не хвилює тема перевиконання соціалістичних зобов'язань риболовецькими кооперативами? Пишіть про все»¹³².

Однак роман Забари було зосереджено зовсім на іншому – на житті єврейської дівчини у повоєнній Німеччині, – тож для доведення його актуальності автор мусив вдаватися до особливих аргументів. По-перше, звертаючись до московських посадовців із літературно-видавничої сфери, він апелював до поточних міжнародних подій – так званої другої «Берлінської кризи», що виникла 1958 року після ультимативної спроби Радянського

Социальные и эстетические истоки советской литературной культуры. Санкт-Петербург, 1999. С. 465–466.

¹³⁰ Записка правління СРП СРСР до ЦК КПРС «Про заходи Секретаріату Спілки письменників зі звільнення письменницьких організацій від баласту», не пізніше 24.03.1953 // Аппарат ЦК КПСС и культура, 1953–1957: Документы / отв. сост. З. К. Водопьянова. Москва, 2001. С. 30–33.

¹³¹ Второй Всесоюзный съезд советских писателей, 15–26 декабря 1954 года: Стенографический отчет. Москва, 1956. С. 169.

¹³² Лист В. Свечинського Н. Забарі, б/д // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 27. Файл 7. Арк. 1.

Союзу змусити США, Британію та Францію відмовитися від військового контролю над Західним Берліном. Забара переконував, що в рукописі свого твору він ще десять років тому, наприкінці 1940-х, зумів показати Західний Берлін як «ракову пухлину» на тілі повоєнної Європи, тому нині його твір є вкрай злободенним і потребує публікації¹³³.

По-друге, він намагався представити власний сюжет як антитезу історії Анни Франк, яка стала одним із найвідоміших символів історії Голокосту на Заході. Станом на кінець 1950-х років щоденник Анни Франк було видано багатьма мовами світу, в Москві готувалося його перше (скорочене) російськомовне видання, а у США тривали зйомки фільму за його мотивами¹³⁴. На відміну від Анни, яка у своєму нідерландському сховищі сподівалася на прихід британських військ – і не дочекалася їх, була видана, депортована до Аушвіцу та зрештою загинула у концтаборі Берген-Бельзен – героїня роману Забари єврейка Еріка, яка вціліла в іншому нацистському таборі, була, як стверджував сам автор, «врятована радянськими воїнами не лише фізично, а й духовно»¹³⁵. Імпліцитно це передбачало, що Анна Франк була приречена двічі, адже навіть якби вона вижила, то мусила б і надалі жити у світі гнітючої капіталістичної несправедливості та омани. Таким чином, Забара протиставив західний наратив зради, безнадії та загибелі, що потребує лише співчуття, історії «другого народження» Еріки, якій судилося жити в «демократичній» Східній Німеччині¹³⁶.

Обґрунтовуючи цінність свого роману, Забара активно застосовував лексичний апарат радянської пропаганди, яким добре володів як колишній працівник фронтових і табірних газет. Він підкреслював, що твір демонструє «перевагу радянської людини, радянського світу ідей при зіткненні з ідеями

¹³³ Лист Н. Забари «Миколі Васильовичу» від 30.05.1959 // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 33. Файл 3.

¹³⁴ Prose F. Anne Frank: The Book, the Life, the Afterlife. New York, 2009. P. 78–83, 227–238.

¹³⁵ Лист Н. Забари М. Грибачову від 18.04.1958 // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 22. Файл 5. Арк. 6–7 документа.

¹³⁶ Пор.: Murav N. Music from a Speeding Train. P. 199–201.

західного світу»¹³⁷. У новому житті після розгрому Третього райху його героїня знаходить підтримку не в «одноплемінників», тобто єврейських військовослужбовців американської та британської армій, розміщених в окупованому Берліні, а в етнічного росіянина–офіцера радянської військової адміністрації. У романі, стверджував Забара, «розвінчується [...] буржуазно-націоналістична ідея про так званий потік, про однорідність євреїв різних країн»¹³⁸. Як ми пам'ятаємо, прихильність ідеї транскордонної спільності євреїв була одним із головних елементів звинувачень проти Забари та багатьох інших єврейських інтелектуалів, репресованих на зламі 1940–1950-х років. За іронією долі, сюжет його наступного роману «Колесо обертається» буде значною мірою базовано на цій самій ідеї.

Політизована апологія роману про Еріку з боку автора була, вочевидь, відповіддю на тривоги видавців в умовах перманентної «антисіоністської» пропаганди та офіційних настанов щодо применшення історії страждань євреїв під нацистською владою. Радянський редакційно-цензурний контроль спричиняв поступове вимивання єврейської тематики й персонажів із творів художньої літератури¹³⁹. У квітні 1958 року Забарі повідомили з підпорядкованого Міністерству оборони СРСР «Воениздата», що за сюжетом «День народження Еріки» їхньому видавництву не підходить, але водночас порадили, як саме слід удосконалити твір: «Потрібно подумати, чи не представити підкреслено випнуте “єврейське” питання дещо не так самотійно, пов'язавши його міцніше із класовими соціальними умовами»¹⁴⁰. Зрештою, коли після багатьох років зусиль роман все ж опублікували їдишем (1965) та російською (1968), імені врятованої єврейської дівчини в його назві

¹³⁷ Лист Н. Забари М. Грибачову від 18.04.1958 // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 22. Файл 5. Арк. 2 документа.

¹³⁸ Там само.

¹³⁹ Напр.: Петровський-Штерн Й. Анти-імперський вибір. С. 265.

¹⁴⁰ Лист А. Крутікова Н. Забарі від 10.04.1958 // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 29. Файл 3. Арк. 9.

вже не було: її власне «друге народження» перетворилося на народження нового, комуністичного ладу в Центральній Європі¹⁴¹.

Говорячи про цей твір, не можна оминати увагою тієї риси, що об'єднувала автора та його героїню – травматичного досвіду концтабірної неволі та подальшого повернення до «нормального» життя. Виявлені в архіві Забари підготовчі матеріали, на жаль, не дають змоги достеменно визначити, що саме із цього досвіду було відображено у творі ще до арешту письменника, на основі його спілкування з уцілілими жертвами нацистської диктатури, а що могло бути додано під впливом його знайомства зсередини із системою таборів СРСР. В кожному разі, будучи арештованим, відправленим на Колиму, а відтак звільненим, Забара уже мав перед собою приклад таких людей, як німецька єврейка, колишня ув'язнена Равенсбрюка на прізвище Гольд (імовірно, вона стала однією із прототипів Еріки в його романі) та один із лідерів повоєнної єврейської громади Берліна Юліус Меєр, які потрапили у вир жахливих подій, але вижили¹⁴².

Особливо важливо, що у своєму творі Забара описав, як колишня ув'язнена концтабору крок за кроком долає шлях від всеохопного страху та відчуження від навколишнього світу, де її етнічне походження слугувало їй вироком, до реінтеграції з ним та зцілення від травми. У чернетці роману розповідається, як після виходу на свободу Еріка «доволі повільно і поступово звикала до думки, що вона нарешті вільна й може пересуватися куди завгодно та робити що їй заманеться». Вона відчувала проблеми у спілкуванні та

попервах губилася перед людьми: їй усе здавалося, що людям соромно перед нею, що вони не сміють дивитися їй в очі. Їй здавалося, що усі вони бачать на

¹⁴¹ 88–3 זי 3. 1965. סאָוועטיש היימלאַנד. [Забара Н. Гайнт верт гебойрен а вельт. *Советіш геймланд*. 1965. № 3. С. 3–88]; Забара Н. Сегодня рождается мир: Роман. Обыкновенная мама: Роман-хроника. Москва, 1968.

¹⁴² Агентурне донесення джерела МДБ УРСР від 07.03.1949 про бесіду з Н. Забарою // ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-6974. Т. 6. Арк. 107; чернетка скарги ув'язненого Н. Забари, між лютим і квітнем 1956 // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Демонстраційний альбом.

її руці клеймо – номер табору, хоча вона постійно спеціально натягала на себе кофтинку з довгими рукавами. Вона неодноразово зупинялася посеред вулиці і оглядала свій одяг: чи немає на одному з рукавів або ж на спині якогось іншого упізнавального знаку. Перед її очима все маячила жовта шестикінечна нашивка, чорний напис – «Юде». Але з кожною прогулянкою вона ставала бадьорішою та сміливішою, наче вона переконалася, що сонце всім однаково світить. [...] із кожним днем її відкрита рана немовби затягувалася новою плівкою, й вона наче випущений на свободу птах із розв'язаними крилами стала насолоджуватися по-справжньому весняним повітрям, молодим цвітінням, яке почало пробиватися, зігріте сонячними променями¹⁴³.

Добиваючись публікації цього рукопису наприкінці 1950-х – у 1960-х роках, Забара, цілком імовірно, мав на думці, що проговорення травми та зцілення від неї потребують і він, і багато з його потенційних читачів, які постраждали від сталінських репресій. Табірний друг письменника Свечинський так розповідав про психологічні труднощі, з якими він зіткнувся на волі:

Мені було складно жити в Москві. Після того, що було, я не міг повірити в цінності цього життя і тим більше жити ними... Я не ахав, не радів, не міг бігати в кіно, носити брюки “кльош”. Мене не зачіпали всі ці розповіді, ці пристрасі, жінки і дівчата. Мені було складно увійти у це¹⁴⁴.

Мабуть, редактори та цензори намагалися уникнути такого контексту прочитання, бо в опублікованій версії роману фрагмент про душевні переживання щойно звільненої героїні скорочено та помітно переформульовано. Характерно, що в цій остаточній версії тексту Еріці здається, ніби людям «боляче, неприємно» дивитися на неї, але прямої згадки про їхній *сором*, що натякала б на провину співвітчизників перед жертвою, вже немає¹⁴⁵. Можна припустити, що питання про те, наскільки «пересічні» громадяни, які за часів репресій вимушено чи й охоче брали участь у ритуалах ненависті до «ворогів» (зокрема євреїв)¹⁴⁶, несуть відповідальність

¹⁴³ Забара Н. День рождения Эрики [пер. з їдишу, рукопис з авторськими виправленнями] // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 2–3.

¹⁴⁴ Інтерв'ю Ю. Кошаровського з В. Свечинським.

¹⁴⁵ Забара Н. Сегодня рождается мир. С. 8–9.

¹⁴⁶ Див. особливо: Скульчик С. Повсякденний сталінізм. С. 20–45.

за злочини диктатури, було занадто дражливим у Радянському Союзі, тож відповідних алюзій намагалися уникати.

Інший прояв втручання до початкового тексту можна побачити в такій деталі, як усунення згадки про впізнавальний знак *на спині*, що ввижається Еріці, коли вона виходить у люди. В опублікованому варіанті роману вона страждає від нав'язливої ідеї про те, що всі навколо бачать її табірний номер, «випалений *на руці*»¹⁴⁷. Таке тавро недвозначно асоціювалося у масовій свідомості саме із нацистським рабством. Натомість нашивки з номером на одязі в'язня, зокрема на спині, були обов'язковим атрибутом «державних злочинців» у радянських спецтаборах, із цієї причини знаних як номерні, як-от Берлаг, де відбував покарання сам Забара. Одні радянські політв'язні сприймали ці нашивки як несуттєву формальність¹⁴⁸, але для інших вони були «найвищою формою приниження», ненависною спробою позбавити засуджених індивідуальності, звести їх до рівня тварин чи навіть речей, які підлягають лише підрахунку¹⁴⁹. Тому скасування обов'язковості номерів після арешту Берії 1953 року сприймалося в цих таборах як знаковий крок до відновлення зневаженої гідності. Товариш Забари Майкл Соломон описував, як в'язні тоді гуртом урочисто спалили свої номерні нашивки, уявляючи, що полум'я має «очистити сперте повітря табору», після чого з боку адміністрації практикою стало звертатися до них лише за прізвищем¹⁵⁰.

Погодившись на згадані вище та численні інші втручання у текст свого твору – ціною чого було, значною мірою, його розчарування в московських редакторах, – Натан Забара насамкінець досягнув свого: повернувся до літератури з романом, який, як він неодноразово наголошував, пережив

¹⁴⁷ 4 תי .№ 3 .1965 .סאָוועטיש היימלאַנד. [Забара Н. Гайнт верт гебойрен а вельт. *Советіш геймланд*. 1965. № 3. С. 4]; Забара Н. Сегодня рождается мир. С. 8.

¹⁴⁸ Шаламов В. Колымские рассказы. Кн. 2. С. 419–420.

¹⁴⁹ Арцыбушев А. П. Милосердия двери. Москва, 2001. С. 147–148, 153, 181; Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ, 1918–1956: Опыт художественного исследования. Москва; Минск, 1991. Т. 3. С. 60–62.

¹⁵⁰ Там само. Т. 3. С. 491; Solomon M. Magadan. P. 169–170.

репресії разом із ним¹⁵¹. Саме із цим твором він перетнув, цього разу у зворотному напрямку, межу, що відділяла шанованих представників радянської культури від зневажених і затаврованих «відщепенців».

Отже, повернення до професії в їдишського літератора відбувалося не одномоментно з реабілітацією та поверненням до Києва. Попри те, що вилучений під час арешту письменника рукопис роману «Сьогодні народжується світ» був повернутий слідчим після реабілітації Забари, йому знадобилося багато років, щоб видати цей твір, який був написаний ще до ув'язнення в 1950-му році. Через те, що після повернення з таборів Забару не надто часто та охоче друкували, письменник терпів фінансову скруту та мусив шукати підробіток поза професією.

3.3. «Там, де бушують вітри»: колимська тема у їдишському часописі

На зламі 1950–1960-х років, коли Натан Забара докладав зусиль до публікації своєї книги про дівчину, яка пережила нацистські табори, в Радянському Союзі відбулися подальші глибокі зміни у публічному ставленні до теми сталінських репресій та їхніх жертв. 1959 року в автобіографії їдишського поета Самуїла Галкіна (колишнього в'язня Абезського табору на півночі Росії, засудженого у справі Єврейського антифашистського комітету) лише мимохідь було згадано, що поміж «сорока переможних років», які він поділяв із радянською батьківщиною, були й ті, коли його «насилено якщо не відірвали від цих перемог, то, принаймні, віддалили від них»¹⁵². Але вже на початку 1960-х років київські інтелектуали–члени Клубу творчої молоді «Сучасник» на чолі з Лесем Танюком намагалися створити громадську комісію, що досліджувала би масові поховання розстріляних під час

¹⁵¹ Напр.: лист Н. Забари М. Грибачову від 18.04.1958 // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 22. Файл 5. Арк. 6.

¹⁵² Галкин С. З. Автобиография // Советские писатели: Автобиографии / сост. Б. Я. Брайнина, Е. Ф. Никитина. Москва, 1959. Т. 1. С. 288.

«Великого терору», зокрема виїздили до Биківні, де спілкувалися з очевидцями злочинів НКВС. У 1962 році вони провели у Києві вечори пам'яті вбитих у 1937-му режисера Леся Курбаса та драматурга Миколи Куліша¹⁵³. Того ж року московський єврейський поет Зиновій Телесін опублікував у варшавському журналі «Їдіше шріфтн» (їдиш. שריפטן – «Єврейські тексти») вірш, у якому – як відлуння рядків Євгенія Євтушенка про невшановану пам'ять жертв Бабиного Яру – звучав докір щодо відсутності в СРСР пам'ятника єврейським літераторам, розстріляним за сталінської доби¹⁵⁴.

У 1961 році приятель Забари письменник Віктор Некрасов опублікував у журналі «Новый мир» один із перших в СРСР художніх творів часів «відлиги» про долю людини, яка пережила ув'язнення в Гулазі. Персонаж його повісті «Кіра Георгіївна», колишній киянин Віктор Кудрявцев, зустрічає жінку, яку він любив, через понад двадцять років після того, як їх розлучив терор 1937 року, що закинув його на Колиму¹⁵⁵. За цією повістю у подальші кілька років вийшла ціла серія творів, автори яких самі повернулися з радянських таборів¹⁵⁶.

У цей же період Натан Забара також здійснив спробу оприявити у своїй творчості колимський досвід. 1962 року він опублікував у журналі «Советіш геймланд» їдишомовне оповідання «Там, де бушують вітри» (в оригіналі – ווי עס בושעווען ווינטן, דאָרט), дія якого відбувається в Магадані¹⁵⁷. Автор відобразив у ньому фізичні, тілесні аспекти перебування людини в цьому регіоні, символом якого є люті північні вітри, від яких неможливо було сховатися навіть у житлових приміщеннях. Розповідь у творі ведеться від

¹⁵³ Білокінь С. Клуб творчої молоді «Сучасник». Київ, 2012. С. 35–37, 44–50.

¹⁵⁴ Эстрайх Г. Еврейская литературная жизнь Москвы. С. 289.

¹⁵⁵ Некрасов В. Кира Георгиевна: Повесть. *Новый мир*. 1961. № 6. С. 70–126.

¹⁵⁶ Tolczyk D. See No Evil. P. 184–252.

¹⁵⁷ В архіві Забари збереглася чернетка оповідання, 1961 (АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 14. Файл 8). Дякую Світлані Сімаковій за інформацію про виявлений нею рукопис та Давиду Вейцелю за переклад тексту чернетки українською мовою.

першої особи. Один із персонажів, Роман Іванович, просить оповідача написати про долю архітектора Вілі Ліхтцієра, який пережив ув'язнення, і той обіцяє виконати це прохання.

Прототипом Ліхтцієра цілком очевидно слугував табірний друг автора Вілі Свечинський (саме прізвище «Ліхтцієр» є майже дослівним перекладом: із їдишу *ליכטיצער* – світильник), події з життя якого лягли в основу твору. Така цілком прозора прив'язка до реальної особи контрастує із замовчуванням імен у мемуарних текстах про Гулаг товаришів Забари, Майкла Соломона та Міхаеля Маргуліса, які вони опублікували за кордоном у 1970-х роках, про що йтиметься наприкінці цього розділу. Вибір Ліхтцієра як центральної фігури оповідання, отже, відображає специфіку першої половини 1960-х років, коли (після XXII з'їзду партії, винесення тіла Сталіна з Мавзолею та публікації повісті Олександра Солженіцина «Один день Івана Денисовича») усталені практики говоріння/мовчання про політичні репресії було підважено, й радянські громадяни, серед них і представники творчих професій, перебували у розгубленості щодо меж допустимого в публічному дискурсі. «Тоді всі були шоковані, ніхто не розумів, як це [повість Солженіцина, вперше надруковану в листопаді 1962 року] пропустили, – згадує онук поета Матвія Талалаєвського, який приятелював із Забарою. – Знаю, що коли дід прочитав, він тиждень ходив, мовчав, він просто не розумів, як це могло статися і що тепер дозволено»¹⁵⁸.

Сама по собі потенційна впізнаваність Вілі Ліхтцієра з оповідання Забари не була унікальною для тогочасної художньої літератури. Наприклад, на початку 1964 року центральна радянська газета «Известия» познайомила читачів із колишнім ув'язненим казахстанських таборів капітаном Борисом Бурковським, який став прообразом одного з персонажів «Одного дня Івана Денисовича». Суттєва різниця, однак, полягала, в тому, що Бурковський був і

¹⁵⁸ Інтерв'ю Світлани Сімакової із Ігорем Талалаєвським (1957 р. н.), онуком Матвія Талалаєвського, записане у Києві 11 травня 2021 р. Транскрипт (рос. мовою) // АЦЮ. Ф. 184. Оп. 1. Спр. б/н. Арк. 11.

залишився переконаним комуністом, який після звільнення з табору очолив музей на крейсері «Аврора». Автентичність його історії, за задумом журналіста «Известий», мала свідчити про тріумф більшовицької моралі навіть тоді, коли її носії ставали жертвами незаконних переслідувань¹⁵⁹. Натомість прототип Ліхтцієра Свечинський на початку 1950-х був засуджений за «зраду батьківщині» через те, що належав до групи молодих московських сіоністів, які мріяли втекти з СРСР до Ізраїлю, а вже у таборі зрікся свого комсомольського минулого¹⁶⁰. У своєму творі Забара не виказує справжньої причини ув'язнення друга. Однак, попри це умовчання, зображення того хто не підпадав під критерії «зразкової радянської людини», як вартої співчуття невинної жертви (Ліхтцієр «багато натерпівся, – йдеться у творі, – доки не розібралися, що хлопець не винен»¹⁶¹) було відступом від основного підходу до теми сталінських репресій у літературі часів «пізньої відлиги». Даріуш Тольчик, як уже зазначалося у першому розділі цієї роботи, вважав солженіцинську повість єдиним підцензурним винятком із цієї тенденції¹⁶² – натомість приклад оповідання «Там, де бушують вітри» показує, що його висновок є неточним.

В архівному фонді Забари також зберігається недатована підготовча версія твору (імовірно, кіноповісті) «Гірке пиво», в якій ідеться про повернення та відновлення доброго імені колишнього колимського в'язня. Дія твору відбувається 1955 року – того, коли Забара лише очікував на власне звільнення. Його протагоністом є ветеран Другої світової війни, який, відбувши покарання в таборах Магаданської області («можливо, я не винен», – каже він сам про себе¹⁶³), працює на будівництві електростанції в цьому ж

¹⁵⁹ Tolczyk D. See No Evil. P. 283–285; Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. Т. 3. С. 56, 79, 493.

¹⁶⁰ Интервью Ю. Кошаровского с В. Свечинским; Лернер Дж. Прощай, Россия! С. 328–329.

¹⁶¹ Забара Н. Там, где бушуют ветры [чернетка] // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 14. Файл 8.

¹⁶² Див.: Tolczyk D. See No Evil. Ch. 4–5.

¹⁶³ Забара Н. Горькое пиво [чернетка-схема] // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 19. Дякую Світлані Сімаковій за інформацію про виявлений нею архівний рукопис цього твору та надання його копії.

регіоні. Несправедливо оголошений під час війни зрадником батьківщини, він насамкінець виявляється офіційно не відзначеним досі володарем звання героя Радянського Союзу, яким відтоді пишаються і на Далекому Сході, і вдома, в Україні. Вустами вчорашнього в'язня і новоспеченого героя письменник говорить про гіркоту відібраних репресіями років. Метафорою цієї втрати є пляшка пива, яку залишили невідкоркованою того дня, коли у розпал вечері батька сімейства арештували. За сім років очікування напій набув гірконого присмаку, та все ж герой випиває його після возз'єднання з родиною та друзями, з надією, що подальше життя буде ліпшим, «як хороше чисте міцне вино»¹⁶⁴.

Отже, Натан Забара, повернувшись до Києва після звільнення з таборів, здійснив спробу оприятити власний досвід колимського в'язня у творі «Там, де бушують вітри» та в неопублікованій чернетці твору «Гірке пиво».

¹⁶⁴ Там само.

РОЗДІЛ IV. РЕАБІЛІТОВАНИЙ ЛІТЕРАТОР ТА (ВІД)ТВОРЕННЯ ТРАДИЦІЇ

4.1. Відлуння сталінізму в епопеї про середньовіччя: створення, редагування й публікація твору

Роман-епопея «Колесо обертається» (в оригіналі – גאַלגאַל האַחזער)¹⁶⁵ став чи не найголовнішою справою Натана Забара після його повернення з таборів до Києва. Цим твором, хоча і присвяченим середньовічній історії, літератор в алегоричній формі висловив своє ставлення до сталінської диктатури та організованих нею антиєврейських гонінь.

У створенні цього роману Забара вважав себе послідовником їдишського письменника Дер Ністера, автора незавершеної історичної епопеї «Родина Машбер», який загинув у Гулазі 1950 року¹⁶⁶. Подібно до Дер Ністера, чий твір було присвячено його доньці, яка загинула під час німецько-радянської війни (під час блокади Ленінграду), Забара визначав книгу «Колесо обертається» символічним надгробним пам'ятником своїм рідним, загиблим у Бабиному Ярі.

На думку Міхаеля Маргуліса, ідея цього роману зародилася в Забари 1943 року, коли він ознайомився зі статтею Арона Кріхелі, грузинського єврейського історика, який пізніше також потрапив до Гулагу за «націоналістичну діяльність»¹⁶⁷. У своїй праці Кріхелі аналізував поему Шота Руставелі «Витязь у тигровій шкурі». Ймовірно, саме відтоді письменник

¹⁶⁵ Оригінальна назва роману походить від івритської ідіоми «гальгаль гахозер» (גלגל החזור), що фігурує в Гемарі та означає «все повторюється». Посмертне їдишське видання роману окремою книгою побачило світ 1979 року в московському видавництві «Советский писатель». Раніше, від 1972 й до смерті автора 1975 року, роман друкувався частинами в журналі «Советіш геймланд».

¹⁶⁶ Kotlerman B. Des Juifs de Provence au XIIIe siècle aux Juifs d'Union soviétique: Le roman en yiddish *Galgol hakhoyzer* (*La Roue tourne*) de Natan Zabare. *Revue des Études Juives*. 2014. Vol. 173. No. 1/2. P. 184.

¹⁶⁷ Маргуліс М. «Єврейская» камера Лубянки. С. 173; Юшковський М. Історичний роман Натана Забари «Колесо обертається»: маловідомі факти. *Єзупець*. 2021. № 30. С. 282.

зацікавився середньовічною єврейською культурою та історією, а також постаттю іспано-єврейського вченого й літератора XII століття Йосифа бен Меїра ібн Забари. Після табірне листування із Кріхелі підтверджує зацікавлення Натана Забари цією темою¹⁶⁸. У роки, що передували арешту письменника, а згодом і після звільнення втілення його задуму відкладалося, оскільки Забара працював над романом про Берлін після падіння нацизму. Але починаючи від 1961 року він систематично збирав матеріали для написання нового об'ємного твору про життя середньовічного єврейства¹⁶⁹.

У повоєнні роки в радянській художній літературі, науці та публіцистиці було не прийнято наголошувати на ролі євреїв як дійових осіб і давнішого минулого, і модерних часів, заглиблюватися в особливості їхньої традиційної культури, а тим паче писати про релігійні обряди, в яких атеїстична пропаганда вбачала виключно реакційні пережитки, що слугують експлуататорам для «одурманення мас». Як зазначалося вище, під час обговорення роману «День народження Еріки» Забару закликали уникати висунення «єврейського питання» на перший план. Попри це, літератор, який сам постраждав від антисемітських гонінь, взявся за роботу над твором, у якому до сюжету із середньовічної історії Франції та Іспанії було вплетено образи з недавнього минулого євреїв СРСР.

Протягом 1960-х років і надалі, аж до своєї смерті 1975 року, Забара докладав великих зусиль для втілення свого амбітного задуму. У його особовому архівному фонді збереглося чимало їдишомовних чернеток, які відображають етапи цієї кропіткої праці: письменник укладав списки книг із

¹⁶⁸ Лист Арона Кріхелі Н. Забарі від 28.02.1969 // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 27. Файл 24. Арк. 2; лист А. Кріхелі Н. Забарі від 24.11.1969 // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 27. Файл 24. Арк. 1.

¹⁶⁹ Юшковський М. Історичний роман Натана Забари «Колесо обертається»: маловідомі факти. С. 281.

юдаїки¹⁷⁰, виписував гебраїзми¹⁷¹, переписував статті про життя євреїв за часів середньовіччя¹⁷². Літературознавець Бер Котлерман дійшов висновку, що для написання роману Забара використовував рідкісні рукописи, які зберігалися в СРСР¹⁷³. Забара віднаходив деталі до свого твору в різних куточках світу: йому надсилали книжки та матеріали із Нью-Йорка, з Ізраїлю, він працював у бібліотеці в Москві та їздив за необхідними виданнями до Латвії¹⁷⁴.

Приятель Забари Міхаель Маргуліс згадував, що в той період його життя письменник обмежував себе у побуті та мусив іти на певні літературні компроміси, щоб забезпечити просування до своєї головної мети: «Вивчаючи середні віки, потрібно було щось їсти. Забарі жилося не солодко. І він змушений був писати на сучасні “радянські” теми і друкуватися, щоб не померти з голоду. Письменник так говорив: “Потрібно годувати роман”»¹⁷⁵.

З листування літератора слідує, що йому вдалося знайти в одній із бібліотек паризьке видання «Сефер шаашуїм» (в оригіналі – ספר שעשועים) або «Книги забав» – сатиричного твору Йосифа бен Меїра Забари, де головним героєм є сам автор, який мандрує світом¹⁷⁶. Роман «Колесо обертається» значною мірою відтворює будову «Книги забав». Однак якщо в оригінальній «Книзі» головний герой дістається кінцевої точки своєї подорожі

¹⁷⁰ Список книжок із юдаїки (переважно історія євреїв Франції) французькою, їдишем та івритом, надісланий Центром сучасної єврейської документації в Парижі (CDJC) // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 24. Файл 2. Арк. 28.

¹⁷¹ Гебраїзми в їдиші // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 20. Файл 13. Арк. 1.

¹⁷² Культурологічна довідка про те, як у Дамаску одягалися і прикрашали себе жінки та чоловіки з єврейської спільноти (їдишем) // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 24. Файл 2. Арк. 9.

¹⁷³ Kotlerman B. Des Juifs. P. 182.

¹⁷⁴ Інтерв'ю С. Сімакової з О. Лернером. Арк. 6; Kotlerman B. Des Juifs. P. 182; Юшковський М. Історичний роман Натана Забари «Колесо обертається». С. 281.

¹⁷⁵ Маргуліс М. «Еврейская» камера Лубянки. С. 175.

¹⁷⁶ Лист Ніни Щукіної Н. Забарі зі вкладеним листом старшого редактора «Семена Григоровича» від 26.09.1959 // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 27. Файл 34. Арк. 1; лист Н. Забари «Семену Григоровичу», б/д // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 27. Файл 34. Арк. 2. Про Йосифа бен Меїра Забару та його твір «Сефер Шаашуїм»: Парижский С. Г. Соотношение поэзии и прозы в макамах на иврите XII–XIII вв. Дис. ... канд. филол. наук. Санкт-Петербург, 2011. С. 70–73.

(повертається до свого дому в Барселоні), то в романі «Колесо обертається» Йосиф Забара помирає, так і не здійснивши своєї мрії – побачити землю Ізраїлю: «Ах, якби я міг здійснити своє найпрекрасніше сновидіння... – І на його вустах завмерло останнє слово, яке він ледь-ледь міг вимовити: Єрусалим!»¹⁷⁷ Згадка про Єрусалим як одвічний центр тяжіння для євреїв різних країн потенційно могла підважити майбутнє цілого твору, надто після Шестиденної війни 1967 року, коли держава Ізраїль встановила контроль над Східним Єрусалимом (зокрема святими для юдеїв місцями у Старому місті), що в СРСР розцінювалося як окупація.

Ще наприкінці 1950-х років республіканський уповноважений Ради у справах релігійних культів писав до ЦК Компартії України, що юдаїзм на радянських теренах історично приречений, а для прискорення його краху слід «ламати спільність євреїв на релігійній основі». Для цього він закликав інспірувати розбіжності у культових відправах вірян СРСР та Ізраїлю, зокрема через усунення із сидурів для радянських євреїв молитви про «обітовану землю», якої, як він стверджував, останні не потребують¹⁷⁸. Усупереч такій політичній тенденції, Натан Забара у своєму творі пропонував образ єврейства як транскордонної та певною мірою трансісторичної спільноти. Втіленням цього була паралель між автором і його добою, з одного боку, та героями роману, серед яких були його середньовічний тезка, іспано-єврейський літератор Йосиф ібн Забара, та його видатні сучасники, як-от Рамбам, із другого. Іврит у романі означено, у відповідності до єврейської традиції, як «святую мову», що об'єднує всіх персонажів, звідки б вони не походили і якими б мовами не розмовляли у побуті.

У 1955 році Натану Забарі, який ще перебував в ув'язненні, надійшов із волі лист від колишнього співтабірника Майкла Соломона (незабаром після того знову відправленого за ґрати в Румунії): «Коли читатимемо нову Агаду в

¹⁷⁷ Забара Н. Колесо вертится. С. 482; 443 'זאבארע נ. גאָלגאַל האַכויזער. [Забара Н. Гальгаль гахойзер. С. 443].

¹⁷⁸ Міцель М. Політика і параноя. С. 87.

сучасному виданні? Чекаю на такий твір і вірю, що він десь зародиться»¹⁷⁹. Можливо, Соломон натякав на те, що з-під пера їдишського письменника-в'язня згодом має з'явитися оповідь про перебування євреїв в неволі ХХ століття, що перегукувалася би з біблійним сюжетом про вихід із Єгипту. Близькі друзі літератора пам'ятали, як під час пасхального седеру, проведеного в таборі після смерті Сталіна 1953 року, Забара промовляв слова з Агади про вихід євреїв із рабства до землі Ізраїлю¹⁸⁰. Примітно, що свято Песаху, яке в юдейській традиції є символом і свободи, і циклічності історичного процесу, настає й у романі «Колесо обертається» відразу після згадки про смерть тирана (про що йтиметься далі).

Попри те, що на початку 1960-х років Забара торкнувся долі свого колишнього співтабірника Свечинського в оповіданні «Там, де бушують вітри», з листування письменника відомо, що його товариші сподівалися на більше – написання ним окремого твору (мемуарного чи художнього) про пережите євреями в Гулазі. В одному з листів 1963 року Забарі від приятеля Мойсея Рутмана, останній висловлював захват почутими свого часу усними свідченнями літератора про Колиму:

Читаючи книгу «Один день Івана Денисовича», я пригадав твої розповіді про табірне життя. Я згадав твої слова: «Ось про це я міг би написати не гірше за Достоевського». І мені стало боляче і образливо за тебе – написав би [...] і прогримів би на весь світ. Повір мені, що те, що ти мені розповідав, набагато сильніше, цікавіше, ніж у Солженіцина¹⁸¹.

На це Забара відповів Рутману, що тепер він заклопотаний роботою над майбутнім романом «Колесо обертається»:

Останнім часом посилено працюю. Щоденно по 12–14 годин сиджу за столом. Хочеться до весни завершити одну частину (із десяти) свого роману про

¹⁷⁹ Лист «Михайла» (ймовірно, Майкла Соломона) Н. Забарі від 08.05.1955 // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 27. Файл 16. Арк.16.

¹⁸⁰ Маргалит [Маргулис] М. Песах в колымском концлагере; Маргулис М. «Еврейская» камера Лубянки. С. 174.

¹⁸¹ Лист М. Рутмана Н. Забарі від 09.03.1963 // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 27. Файл 13. Арк. 13.

середньовіччя. [...] Про матеріал, якого торкається Солженіцин, я поки не думаю. У моїх творчих планах є поки що більш важливі проблеми¹⁸².

Очевидно, що опублікувати в Радянському Союзі цілком відвертий твір про добу сталінських репресій, навіть якби його було написано, Забара не мав змоги. Того ж 1963 року, коли на найвищому політичному рівні вирішувалося питання продовження видання спогадів Іллі Еренбурга, ідеологічний відділ ЦК КПРС вимагав затушувати у них критику Сталіна та видалити звідти «місця, запідозрені у “єврействі”»¹⁸³ (сам Забара відгукнувся про опубліковану версію цих мемуарів зі зневагою¹⁸⁴). Після усунення Микити Хрущова від влади в Кремлі ці тенденції лише посилювалися.

Однак Забарі як літератору були доступні художні прийоми, які уже в 1970-х роках дозволили йому порушити табу на згадування історії радянських гонінь на євреїв, зокрема «справи лікарів» – останньої великої акції державного терору, що здійснювалася за життя Сталіна. В цьому авторові також прислужилися персоналії з юдейської традиції. У третій частині роману «Колесо обертається» його герой Йосиф бен Меїр Забара

згадує про смерть Рамбама, великого вченого та лікаря. Тепер він має бути у володіннях Ангела Смерті, в тій великій та могутній країні, чий владика не менший деспот, ніж фараон, цар Єгипту. Тільки той убивав немовлят, а цей взявся знищувати саме лікарів¹⁸⁵.

Вустами свого героя Забара апелює у творі до власного досвіду репресованого, який розділяє трагедію зі своїм народом:

І він, Йосиф бен Меїр Забара, один із них. Він уявляє, як цих лікарів відганяють на окремих островах, де вони гинуть від важкої виснажливої праці. Він продовжує думати: «Чого я досягнув? Заради чого я об'їздив пів світу? Для того, щоби побачити страх на виснажених сумних обличчях, дикий

¹⁸² Лист Н. Забара М. Рутману від 16.03.1963 // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 27. Файл 13. Арк. 14.

¹⁸³ Лакшин В. «Новый мир» во времена Хрущева: Дневник и попутное (1953–1964). Москва, 1991. С. 104–105.

¹⁸⁴ Лист Н. Забара М. Рутману від 16.03.1963 // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 27. Файл 13. Арк. 14.

¹⁸⁵ Забара Н. Колесо вертится: Исторический роман. Москва; Иерусалим, 2004. С. 481; 442 ז' אָבאָרע נ. גאַלגאַל האַכויזער. [Забара Н. Гальгаль гахойзер. С. 442].

жах в очах людей, скупчених біля смертного одра злого володаря та тирана – фараона?» Він уже втратив здатність говорити й, так ніби його намагаються задушити, ворочає головою, вимагаючи заскліпаними очима: доставте їх сюди, всіх тих лікарів, яких я знищив, нехай вони мене врятують¹⁸⁶.

Образ острова як місця неволі, каторжної праці та смерті навряд чи можна назвати випадковим: він стійко асоціювався з географічно та ментально ізольованою від «материка» чи «великої землі» Колимою, де у 1950-х роках відбував покарання Забара. Саме такою картиною цього регіону відкривався перший том «Архіпелагу ГУЛАГ» Олександра Солженіцина, вперше виданий у Парижі 1973 року:

Колима була – найбільший і найзнаменитіший острів, полюс люті цієї дивовижної країни ГУЛАГ, географією розірваної в архіпелаг, але психологією скутою в континент, – майже невидимої, майже неосяжної країни, яку і населяв народ зеків¹⁸⁷.

Алюзія на «справу лікарів» у третій частині роману «Колесо обертається», опублікованій спочатку в журналі «Советіш геймланд» (1975), а відтак у посмертному виданні роману окремою книгою (1979), досі не була зауважена істориками єврейської культури, зокрема й дослідниками творчості Натана Забари. Між тим, її наявність свідчить про неточність твердження Геннадія Естрайха про те, що *єдиний* більш-менш прямолінійний натяк на сталінські репресії у підцензурному радянському виданні на єврейську тематику аж до часів «перебудови» було допущено у «Російсько-єврейському (їдиш) словнику» 1984 року. Науковець говорить про свого роду безпрецедентну, але на той час зрозумілу лише добре обізнаним читачам глуху згадку в словниковій статті дати «дванадцятого серпня» – роковин

¹⁸⁶ Забара Н. Колесо вертится. С. 481; 442 'גאָלגאָל האַכזיזער. ז' [Забара Н. Гальгаль гахойзер. С. 442].

¹⁸⁷ Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ, 1918–1956: Опыт художественного исследования. Москва; Минск, 1990. Т. 1. С. 8. Про символіку віддаленого острова як втілення царської та радянської каральної системи див. також: Минералов А. Ю. «Каторжно-лагерная» сюжетно-образная традиция в русской прозе XX в. *Вестник Кемеровского гос. ун-та культуры и искусств*. 2012. № 18. С. 106–112.

розстрілу членів Єврейського антифашистського комітету¹⁸⁸. Поза цим винятком, за Естрайхом, в СРСР час від часу публічно визнавалося, що за життя Сталіна серед євреїв «окремі особи справді постраждали, але групових справ проти представників “єврейської національності” [...] начебто не існувало, а ті, хто стверджує протилежне, зводять наклеп на радянську владу»¹⁸⁹.

Специфіка «справи лікарів», на відміну від негласної «справи ЄАК», полягала в тому, що і її розгортання в останні місяці життя Сталіна, і її припинення та реабілітація її фігурантів після смерті диктатора здійснювалися публічно. Водночас, визнавши справу грубим порушенням радянських законів, післясталінське політичне керівництво уникало будь-якої прямої згадки про її антисемітське спрямування¹⁹⁰. У своїй доповіді про «культ особи» на XX з'їзді КПРС Хрущов визнав особисту відповідальність Сталіна за фальсифікацію справи та застосування побоїв до заарештованих медиків, але не говорив ані про етнічну приналежність більшості з них, ані про звинувачення їх у виконанні завдань «єврейської буржуазно-націоналістичної організації “Джойнт”». Він також заявив, що зрештою «лікарі залишилися живими» та повернулися до роботи¹⁹¹, не уточнивши, що один із підслідних, професор Яків Етінгер помер після тортур у в'язниці. Після свого відсторонення від влади Хрущов розповів прийомному синові Етінгера, що свідомо не акцентував увагу на

¹⁸⁸ Эстрайх Г. Еврейская литературная жизнь Москвы. С. 308–309; Estraiikh G. The Life, Death, and Afterlife of the Jewish Anti-Fascist Committee. *East European Jewish Affairs*. 2018. Vol. 48. No. 2. P. 145.

¹⁸⁹ Эстрайх Г. Смертельно опасное национальное единение: Еврейский антифашистский комитет в СССР: полномочия, превышение полномочий, судьба // Советская гениза: новые архивные разыскания по истории евреев в СССР / сост. и отв. ред. Г. Эстрайх, А. Френкель. Бостон; Санкт-Петербург, 2020. Т. 1. С. 323.

¹⁹⁰ Постановка президії ЦК КПРС за доповіддю МВС СРСР у «справі лікарів-шкідників» від 03.04.1953 // Лаврентий Берия. 1953: Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы / сост. В. Наумов, Ю. Сигачев. Москва, 1999. С. 23–24.

¹⁹¹ Хрущев Н. С. О культе личности и его последствиях [довідь XX з'їзду КПРС], 25.02.1956 // Реабилитация: Политические процессы 1930–1950-х годов / сост. И. В. Курилов, Н. Н. Михайлов, В. П. Наумов. Москва, 1991. С. 53–54.

«національному» аспекті цієї справи, бо це могло викликати відторгнення і в керівництві партії, і серед арабських союзників Москви¹⁹².

Збереження в опублікованій версії роману Забари процитованого вище фрагменту про лікарів, які постраждали (аж до знищення) від деспотичного володаря, було свідченням амбівалентного характеру радянської цензури єврейської літератури. Журнал «Советіш геймланд», де вперше було надруковано цю частину твору, де-факто мав певну автономію від органів Головліту. Ключовим цензором часопису був його засновник та незмінний головний редактор Арон Вергеліс, який, до слова, на початку 1960-х років наполягав, що доба «суворо обмежених національними рамками “романів про єврейське життя”» залишилася в минулому¹⁹³. За свідченням Мордехая Юшковського, який до своєї імміграції до Ізраїлю працював у редакції «Советіш геймланд», видавнича політика Вергеліса мала непередбачуваний характер і коливалася між жорсткими заборонами та несподіваними дозволами¹⁹⁴.

Варто згадати, що незабаром після того, як їдишську версію роману «Колесо обертається» видали у Москві окремою книгою, в Ленінграді на підставі доносів було закрито щорічник рукописного відділу академічного Інституту російської літератури (Пушкінського дому), бо його редакція дозволила публікацію поезій, які змальовували цілком аполітичні картини «Ханаану»¹⁹⁵. Трохи згодом ленінградському журналу «Нева» заборонили друкувати матеріал про єврейські погроми в дореволюційній Росії¹⁹⁶. Текст роману Забари також постраждав від зовнішнього втручання: редактор видавництва «Советский писатель» Мойсей Беленький, також колишній

¹⁹² Этингер Я. Я. Это невозможно забыть: Воспоминания. Москва, 2001. С. 174.

¹⁹³ Эстрайх Г. Еврейская литературная жизнь Москвы. С. 282–317 (цит. на с. 289); Kotlerman B. Des Juifs. P. 186.

¹⁹⁴ Повідомлено М. Юшковським на його лекції з курсу «Їдиш: література, історія і пам'ять», прочитаній у НаУКМА 19 лютого 2020 р.

¹⁹⁵ Блюм А. В. Еврейский вопрос под советской цензурой, 1917–1991. Санкт-Петербург, 1996. С. 152–153.

¹⁹⁶ Там само. С. 152.

в'язень Гулагу, вилучив із його тексту описи Палестини¹⁹⁷, однак пасаж, де згадувалася передсмертна мрія Йосифа Забари про Єрусалим, залишився на своєму місці.

Ця двозначність у ставленні до письменника та його твору проявлялася й пізніше. Після смерті Забари (1975) роман «Колесо обертається» не було згадано в некролозі від Співки письменників України, на відміну від інших його творів, виданих після війни¹⁹⁸. У бібліографічному покажчику, виданого до двадцятиліття журналу «Советіш геймланд» (1981), де тексти Забари публікувалися роками, про нього (так само як і про іншого колишнього автора журналу, романіста Елі Шехтмана, який на початку 1970-х років виїхав до Ізраїлю) взагалі не було жодної згадки¹⁹⁹. Із другого боку, окремі критики відгукнулися на вихід роману про середньовічне єврейство словами ідеологічно витриманого схвалення. У цьому творі, стверджував на сторінках московського журналу «Вопросы литературы» 1983 року літературознавець Зиновій Лібінзон, вже покійний на той час Натан Забара проявив себе як одним з авторів, які

не відкидають прогресивних тенденцій, що проявилися у прадавній культурі єврейського народу, але, звертаючись до минулого, надихаються перш за все передовими традиціями, ідеями національно-визвольного руху²⁰⁰.

Серед інших найвидатніших творів цього напрямку Лібінзон назвав лише довоєнні історичні твори двох інших жертв радянського Гулагу – Самуїла Галкіна та Дер Ністера (останній, як уже зазначалося, надихнув Забару на написання «Колеса»). «Російському читачеві ці романи, на жаль, ще невідомі, – писав критик, – але вони безумовно зацікавлять його, особливо роман Н.

¹⁹⁷ Громан Ш. Дважды исторический роман Натана Забары; Kotlerman B. Des Juifs. P. 186.

¹⁹⁸ Забара Натан Ілліч [некролог від правління Співки письменників України та правління її київської організації]. *Літературна Україна*. 1975. 25 лютого.

¹⁹⁹ Shmeruk Ch. Twenty-five Years of *Sovetish heymland*: Impressions and Criticism // Jewish Culture and Identity in the Soviet Union / ed. by Yaacov Ro'i, Avi Beker. New York; London, 1991. P. 204 (n. 7–8).

²⁰⁰ Либинзон З. О советской еврейской литературе. *Вопросы литературы*. 1983. № 8. URL: <https://bit.ly/3hS23WF> (дата звернення: 22.05.2021).

Забари»²⁰¹. Повний переклад останнього російською мовою справді було виконано: він зберігся в архіві письменника, але в Радянському Союзі його так і не опублікували²⁰². Ймовірно, знайомство російськомовних читачів (яких і серед євреїв на той час уже було набагато більше за їдишомовних) із романом, що давав змогу глибоко зануритися у в історію та традиції єврейського народу, було визнано небажаним.

Публікація ж роману «Колесо обертається» їдишем була доволі неординарним явищем у радянській прозі часів «застою» – і не лише тому, що автор за допомогою доволі прозорої алегорії висловив осуд сталінської диктатури та її злочинів, а також приділив суттєву увагу опису звичаїв, пов'язаних із релігійним культом. Специфіка твору полягала і в тому, що Забара наважився проігнорувати неписані обмеження, накладені в СРСР на їдишських літераторів, використавши велику кількість гебраїзмів (слів івритського походження). За підрахунками літературознавця Мордехая Юшковського, гебраїзми становлять приблизно третину всього тексту роману²⁰³.

Гебраїзми вважалися небажаними та навіть шкідливими для радянізованого їдишу: ще з довоєнних часів його намагалися трансформувати шляхом позбавлення «зайвих» вкраплень, на зміну яким мали прийти запозичення зі слов'янських мов²⁰⁴. У першій половині 1970-х, коли Забара у Києві працював над цим твором, політична тенденція до «зближення» мов

²⁰¹ Там само.

²⁰² Чернетки перекладу з їдишомовної публікації роману Н. Забари «Колесо обертається» в журналі «Советіш геймланд» на російську мову // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 12. Файли 1–15. 2004 року роман було видано російською мовою, але в іншому перекладі (Забара Н. Колесо вертится: Исторический роман / пер. с идиша Я. Вольфаса. Москва; Иерусалим, 2004). Перекладач цього останнього видання, Яків Вольфас, у 1940-х – 1950-х роках відбував покарання у таборах на Алтаї та у Казахстані та був реабілітований лише 1989 року.

²⁰³ Юшковский М. Роман Натана Забары «Колесо вертится» // Забара Н. Колесо вертится. С. 522.

²⁰⁴ Див.: Естрайх Г. Піррова перемога радянських планувальників розвитку їдишу // Його ж. Культура мовою їдиш: Україна, перша половина XX ст. Київ, 2016. С. 212–232.

народів СРСР стала особливо відчутною. Тоді, слідом за арештом і засудженням автора праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби, офіційна критика рішуче засуджувала тих українських літераторів і перекладачів, які у своїй праці послідовно уникали радянських мовних штампів та «природних і закономірних» запозичень із російської²⁰⁵. У відредагованому тексті книги Забари, за спостереженнями дослідника Мордехая Юшковського, можна помітити відгомін символічного протистояння радянізованого їдишу та гебраїзмів: «одні івритські імена написані за історичним принципом, інші – за фонетичним»²⁰⁶. Саму назву роману, що є давньоєврейською ідіомою, в опублікованій версії було подано за правилами радянізованого їдишу, натомість назви окремих розділів та деякі назви творів, згаданих усередині роману, зберегли оригінальне івритське написання²⁰⁷.

В останні роки життя Натан Забара прагнув, щоб усі завершені частини його твору вийшли окремою книгою, однак дата її орієнтовної публікації постійно відкладалася на рік–два, що не влаштовувало автора²⁰⁸. Тим часом на публікацію в «Советіш геймланд» він отримував відгуки з Польщі, Румунії, Канади, США, Британії, Ізраїлю та Австралії; у 1973 році роман передрукували на шпальтах комуністичної газети в Уругваї²⁰⁹. Не маючи змоги оприлюднити власну редакцію роману в СРСР, Забара шукав способів його публікації за кордоном. З архівних матеріалів та спогадів випливає, що

²⁰⁵ Шаповал Ю. Карєбітська «одісея» Івана Дзюби // Обрії особистості: Книга на пошану Івана Дзюби / упоряд. О. Гнатюк, Л. Фінберг. Київ, 2011. С. 32–38; Стріха М. Український переклад і перекладачі: між літературою і націєтворенням. Київ, 2020. С. 297–306.

²⁰⁶ Юшковский М. Роман Натана Забары «Колесо вертится». С. 522.

²⁰⁷ Див.: Kotlerman B. Des Juifs. P. 187.

²⁰⁸ Лист Н. Забари голові правління Всесоюзного агентства з авторських прав Борису Панкіну від 17.10.1974 // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 33. Файл 9.

²⁰⁹ Передрук рекламного оголошення про публікації роману Н. Забари в уругвайській газеті «Наш друг» від 18.11.1973 // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 33. Файл 9; лист Н. Забари Б. Панкіну від 17.10.1974 // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 33. Файл 9.

письменник вів перемовини щодо видання твору в США²¹⁰ та Ізраїлі, в останньому випадку відмовившись від гонорару²¹¹.

1971 року письменник пішов на спробу контрабандного вивезення машинопису за межі країни, скориставшись для цього контактами з числа колишніх політв'язнів. Напередодні імміграції свого товариша Міхаеля Маргуліса до Ізраїлю Забара привіз йому до Москви нецензуровані версії перших двох, на той час завершених, частин роману «Колесо обертається» (обсягом близько трьохсот сторінок). Імовірність, що ці тексти вдасться провезти у паперовому вигляді, була вкрай малою. Однак Маргулісу вдалося знайти довірену особу, яка працювала в закритій установі та погодилася без відома свого керівництва зробити з машинопису мікрофотокопії²¹². Плівки з ними обернуто у дві несправжні цигарки, які Маргуліс і доставив до Ізраїлю. Там він передав відновлений за плівками текст на зберігання до Національної бібліотеки в Єрусалимі²¹³.

Ці реальні події, можливо, знайшли відображення у кінцівці наступної, третьої частини роману «Колесо обертається». Після смерті головного героя, Йосифа бен Меїра, на його сина лягає відповідальність за літературну спадщину батька: він має «зняти копії з невідомих до цього часу творів [...], щоби поширити їх серед мудреців Ізраїлю»²¹⁴. Не виключено, що ці слова можна розглядати як частину творчого заповіту письменника, який не мав прямих нащадків: після його смерті його друзі та учні, які успадкують пам'ять про нього, мають донести його слово до єврейських читачів з-за меж Радянського Союзу.

²¹⁰ Лист редактора журналу «Їдіше культур» (Нью-Йорк) Іче Гольдберга Н. Забарі від 30.05.1973 // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 29. Файл 3. Арк. 7.

²¹¹ Лернер Дж. Прощай, Россия! С. 348; Маргуліс М. «Еврейская» камера Лубянки. С. 175–176.

²¹² Маргуліс М. «Еврейская» камера Лубянки. С. 176; Дорога в Израиль [інтерв'ю з Міхаелем Маргулісом, записане в Єрусалимі 3 березня 2010 р. Відеозапис]. Фрагм. 3. URL: <https://bit.ly/3enYFQU> (дата звернення: 07.05.2021).

²¹³ Юшковський М. Історичний роман Натана Забара «Колесо обертається». С. 282.

²¹⁴ Забара Н. Колесо вертится. С. 485; 445 גאַלגאַל האַרצער. ז' זאָבאַרע [Забара Н. Гальгаль гахойзер. С. 445].

Отож, роман «Колесо обертається» став апогеєм післятабірної творчості Натана Забара, у якому він усупереч тогочасному літературному канону представив різноманіття традицій єврейського народу, релігійних обрядів юдаїзму та мовної специфіки «нерадянського» їдишу. Важливо підкреслити, що попри відкладання публікації твору на роки та його ретельне редагування, він все-таки зміг з'явитися у Радянському Союзі, зберігши свої знакові особливості та епізоди, серед яких були алюзія на сталінську тиранію та нездійснена мрія героя про Єрусалим.

4.2. Просвітницька та громадська діяльність Натана Забара після повернення з табору

Хоча у 1950-х роках Натан Забара був репресований за звинуваченням у єврейському «націоналізмі», після виходу з ув'язнення він не облишив зусиль зі збереження й поширення єврейської культури та традицій. Зі спогадів його приятелів відомо, що Забара був одним із перших нелегальних викладачів івриту в післявоєнному Києві²¹⁵. Така робота мала вельми ризикований характер. Викладачі підпільних «ульпанів» (гуртків із вивчення єврейської мови та культури) систематично переслідувалися органами держбезпеки; 1970 року голова союзного КДБ Юрій Андропов у листі до ЦК КПРС назвав існування івритських гуртків одним із найнебезпечніших проявів антирадянської діяльності. Навіть незадовго до початку «перебудови» співорганізатора одеського «ульпану» Якова Левіна було засуджено до трьох років позбавлення волі²¹⁶.

²¹⁵ וובשין איליה-מראיין. ראיון עם עמנואל (עמיק) דיאמנט. המדור לתיעוד בעל פה של מכון המחקר ליהדות זמננו [інтерв'ю Іллі Вовшина з Еммануелем (Аміком) Діамантом (1937 р. н.), записане в Кір'ят-Оно (Ізраїль) 2 лютого 2006 р. Відеозапис]. *The National Library of Israel*. URL: <https://bit.ly/3sLinu1> (дата звернення: 11.04.2021); Маргулис М. «Еврейская» камера Лубянки. С. 175.

²¹⁶ Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 1950-х – 1980-ті рр. XX ст.). Київ, 2000. С. 366–367.

Ветеран сіоністського руху в Києві Еммануель (Амік) Діамант писав, що за доби «застою» йому не завжди вдавалося залучити їдишських літераторів старшого покоління до ініціатив єврейських активістів. 1966 року, шукаючи потенційного автора для напису на несанкціонованому фанерному пам'ятнику-інсталяції жертвам Бабиного Яру, він отримав відмову від письменника Григорія Полянкера, а інший письменник Іцик Кіпніс – дядько Діаманта – погодився лише після довгих умовлянь. Діамант витлумачував їхню нехіть саме тим, що, «як і всі єврейські письменники того покоління, Полянкер і Кіпніс уже пройшли на той час курс перевиховання» в таборах Гулагу²¹⁷. Попри таку характеристику, оцінюючи діяльність, яку в 1960-х роках проводили в українській столиці Кіпніс та Натан Забара, Діамант використав промовисту метафору із природничих наук: «У насиченому розчині процес випадання в осад починається з ядер кристалізації. Вони [Кіпніс і Забара] були ядрами кристалізації. Хто хотів вивчати їдиш, іврит – ішли до них. І вони навчали»²¹⁸.

Післятабірний нонконформізм Забари набував і інших проявів. Сіоніст і табірний приятель письменника Міхаель Маргуліс згадував, що 1967 року (на тлі поразки арабських держав у Шестиденній війні та розриву радянсько-ізраїльських відносин) Забарі, поміж інших представників єврейської інтелігенції в СРСР, було запропоновано підписати листа із засудженням дій «ізраїльських загарбників»²¹⁹. До Забари зателефонували з редакції московського журналу «Советіш геймланд», з яким той співпрацював багато років, адже на той час це був єдиний їдишомовний часопис країни. Псування стосунків із його керівництвом, як зазначає Геннадій Естрайх, загрожувало втратою змоги публікуватися їдишем не лише

²¹⁷ Діамант Э. Бабий Яр, или Память о том, как в народ превращалось строптивное племя. *Мы здесь*. 14 сентября 2011. URL: <https://bit.ly/3t03bKo> (дата звернення: 06.04.2021).

²¹⁸ וובשין איליה-מראיין. ראיון עם עמנואל (עמיק) דיאמנט [інтерв'ю І. Вовшина з Е. Діамантом].

²¹⁹ Маргулис М. «Еврейская» камера Лубянки. С. 171.

в самому журналі, а й у видавництві «Советский писатель»²²⁰. Однак Забара, за свідченням Маргуліса, відреагував на пропозицію парафразом із псалма, присвяченого Єрусалиму: “Якщо я це зроблю, нехай відсохне рука моя...”²²¹ Характерно, що цей демарш трапився в роки, коли чимало радянських інтелектуалів єврейського походження, навіть у супереч особистому небажанню, погоджувалися брати участь в «антисіоністських» акціях. Наприклад, 1970 року дев'ятеро членів Спілки письменників України, серед яких були приятелі Забари – його багаторічний сусід по квартирі Павло Бейлін та колишній в'язень Гулагу Матвій Талалаєвський, – підписали листа з осудом «тель-авівських провокаторів», що став відповіддю на заклик Голди Меїр до радянських євреїв емігрувати до Ізраїлю²²².

Сам Натан Забара постає зі спогадів його близьких та знайомих людиною, яка мріяла жити у державі, де євреї не потерпали би від приниження своєї національної гідності. Його племінниця згадує, що у післятабірні роки Забара розцінював своє перебування в Радянському Союзі як тимчасове та «був упевнений, що він виїде» й візьме із собою своїх рідних²²³. Чому письменникові все ж не вдалося виїхати до Ізраїлю, достеменно невідомо. Очевидно, можливості еміграції були вкрай ускладнені через протидію радянських владних органів та потенційні негативні наслідки для тих родичів репатріанта, які бодай тимчасово залишилися би в СРСР. Водночас його племінниця вважає, що літератора затримала у Києві робота над романом «Колесо обертається»²²⁴. У процесі його написання він зібрав колекцію книг та інших матеріалів, вивезення яких за кордон могло бути проблематичним.

²²⁰ Естрайх Г. Еврейская литературная жизнь Москвы. С. 302–303.

²²¹ Маргулис М. «Еврейская» камера Лубянки. С. 171.

²²² Наша відповідь – гнів і обурення! *Літературна Україна*. 1970. 10 березня.

²²³ Маргулис М. «Еврейская» камера Лубянки. С. 171; інтерв'ю С. Сімакової із З. Фрімерман. Арк. 19.

²²⁴ Там само.

Важливо наголосити, що, залишаючись у Києві та поєднуючи літературну працю із просвітницькою та громадською активністю, Забара зберігав тісні зв'язки з людьми, які разом із ним пережили ув'язнення у сталінських концтаборах. У листі від 1957 року він згадує про те, що в нього гостював колишній співтабірник із Москви, який «вважає, що справжніх друзів можливо мати лише з Колими»²²⁵.

Серед таких табірних друзів Забари, які тепер мешкали в Москві, були співзасновник Ініціативної групи із захисту прав людини в СРСР Віктор Красін²²⁶ та колишній комсомолец, а тепер сіоніст Віля (Віталій) Свечинський, який часто навідував письменника в Києві. 1968 року Свечинський прибув із черговим візитом до Забари, якого з колимських часів вважав своїм «духовним батьком». Забара познайомив його зі своїми київськими друзями, зокрема учнями, яким він викладав іврит. Сам Свечинський так описував це знайомство: «Один із них, Алік Фельдман, мені сподобався більше за всіх, я відчував, що він свій – сидів, отже»²²⁷. Забара, таким чином, сприяв розширенню мережі контактів між сіоністськими активістами з різних міст СРСР. Під час тих відвідин Свечинський зміг долучитися до однієї з нелегальних єврейських зустрічей, яку було організовано в лісі. На ній співали ізраїльських пісень і танцювали під єврейську музику. Колишні репресовані, серед них і Забара, були осердям таких зустрічей. Свечинський акцентує, що він був дуже здивований, адже у Москві на той час нічого подібного не відбувалося²²⁸.

Внучатий племінник Забари Олександр Лернер вважає, що його родич, хоча й підтримував тісні контакти з радянськими дисидентами, сам активної

²²⁵ Лист Н. Забари «Елі і Беті» від 01.09.1957 // АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 28. Файл 24. Арк. 207.

²²⁶ Про їхню дружбу: Плющ Л. На карнавалі історії. Лондон, 1979. С. 226; інтерв'ю С. Сімакової з О. Лернером. Арк. 3.

²²⁷ Свечинський В. Возвращение в историю. С. 49.

²²⁸ Интервью Ю. Кошаровского с В. Свечинским.

участі в дисидентському русі не брав²²⁹. Водночас Міхаель Маргуліс у своїх спогадах називає літератора учасником сіоністської діяльності в Києві. Він також зазначає, що літератора, разом із його друзями, допитували в КДБ у справі Бориса Кочубієвського²³⁰ – інженера київського радіозаводу та автора звернення «Чому я сіоніст?». Протягом 1967–1968 років у своїх усних та письмових висловлюваннях, зокрема в Бабиному Ярі, Кочубієвський наголошував на трагедії єврейського народу під нацистською окупацією, проявах державного антисемітизму в СРСР, виступав на захист Ізраїлю та протестував проти відмови йому у виїзді до цієї країни. За це у травні 1969 його було визнано винним у наклепі на радянський лад та засуджено до трьох років таборів²³¹. Свідчиною захисту на його процесі була київська єврейська активістка Євгенія Бухіна, якій Забара давав уроки івриту²³².

Отже, маючи досвід ув'язнення за «єврейський націоналізм», Натан Забара долучився до активної громадської та просвітницької діяльності, став одним із перших нелегальних викладачів івриту в післявоєнному Києві та сприяв зміцненню мережі контактів між сіоністськими активістами в СРСР.

4.3. Ув'язнення письменника у комунікативній та культурній пам'яті

Хто, що саме та за яких обставин міг дізнатися про те, що Натан Забара та його побратими пережили в роки неволі? Перебуваючи на Колимі, письменник підтримував письмовий контакт зі своїми сестрами, але, судячи зі збережених листів, які проходили цензурний фільтр, вони отримували інформацію здебільшого щодо його матеріальних потреб. Проте вже тоді

²²⁹ Інтерв'ю С. Сімакової з О. Лернером. Арк. 3.

²³⁰ Маргуліс М. «Єврейская» камера Лубянки. С. 175.

²³¹ Процесс Бориса Кочубиевского (Киев, 13–16.5.1969 г.) // Антиеврейские процессы в Советском Союзе (1969–1971 гг.): Документы и юридический комментарий / под ред. А. Рожанского. Иерусалим, 1979. Т. 1. С. 1–22.

²³² וּבִשְׁנֵי אֵילֵיהֶם-מֵרֵאִיין. רֵאִיין עִם עֲמֻנָּאֵל (עִמִּיק) דִּיאָמָנט [інтерв'ю І. Вовшина з Е. Діамантом]; Діамант Э. Бабий Яр; інтерв'ю С. Сімакової з О. Лернером. Арк. 6.

Забара переймався тим, як про нього та його поведінку в умовах важких випробувань згадуватимуть у майбутньому.

Ще в таборі Забара особливо просив свого друга, який не був радянським підданим, запам'ятати і колись, якщо той потрапить до Ізраїлю, переповісти в тамтешній асоціації письменників історію з часів слідства у його справі. Від Забари тоді вимагали «зізнання» у співпраці з американською агентурою в Німеччині після Другої світової війни. Тож під час одного з нічних допитів, як стверджував літератор, він награно запевнив спантеличеного слідчого, що погодився за завданням рабина зі США збирати в Радянському Союзі «обрізки» – матеріальні докази того, що євреї дотримуються традиційного обряду обрізання²³³. Таким Забара прагнув увічнити себе в єврейській колективній пам'яті: як трикстера, спроможного глузувати зі своїх катів, які мали цілковиту владу над його життям, але не над його фантазією та почуттям гумору.

Влітку 1956 року, відразу після звільнення, Забара ночами розмовляв про своє минуле з одним із племінників, Абрамом. Деталі цих розмов невідомі: сам Абрам трагічно загинув за кілька років по тому. У подальшому письменник ділився усними розповідями (часом прямими, а в інших випадках завуальованими) з юним слухачем – Абрамовим сином Олександром, який з'явився на світ, поки він перебував у таборі. Одного разу на запитання, чи били його в тюрмі під час слідства, Забара дав йому сардонічну відповідь: «Ні, не били, але коли випустили, мені коробочку із зубами віддали»; нині Олександр згадує, що таке формулювання родича було «в його стилі»²³⁴. Літератор розповідав хлопцеві про те, як люди, доставлені відбувати покарання на Колиму, мусили в полі будувати собі землянки, а тоді бараки, про реакцію засуджених на смерть Сталіна, а також про те, як життя

²³³ Лернер Дж. Прощай, Россия! С. 349–351.

²³⁴ Інтерв'ю С. Сімакової із З. Фрімерман. Арк. 6–7, 17; інтерв'ю С. Сімакової з О. Лернером. Арк. 2.

політичних в'язнів, яких спочатку утримували окремо, різко ускладнилося після того, як їх «змішали» із кримінальними злочинцями²³⁵.

Своїй племінниці Зінаїді Фрімерман, яка разом з Абрамом зустрічала Забару після виходу з табору, письменник спочатку не став звірятися у своїх травматичних спогадах. За її враженням, «він не хотів, щоби я знала». Попри це, згодом вона також почула від дядька про деталі, що безпосередньо передували його табірній одіссеї: про нічні допити та повністю вибиті зуби на «київській Луб'янці», а також про оцінювання слідчим творчої вартості рукопису «Дня народження Еріки»²³⁶.

Ані в багатому особистому архіві Забари, ані у свідченнях його близьких не виявлено слідів того, що протягом майже двох десятиліть, які він прожив після звільнення, колишній в'язень брався за написання мемуарів. Однак, як ми бачили вище, його досвід людини, яка постраждала від репресій, справляв значний вплив на його подальшу роботу над художніми творами та зусилля з їхньої публікації, причому це стосувалося як текстів, безпосередньо пов'язаних із темою Колими («Там, де бушують вітри» та «Гірке пиво»), так і сюжетно далеких від неї творів («Сьогодні народжується світ» та «Колесо обертається»).

Водночас історія перебування Натана Забари в ув'язненні вийшла за вузькі рамки родинної пам'яті завдяки тим із його друзів, які, на відміну від нього самого, вдалося виїхати з СРСР до різних країн світу. Особливість їхніх текстів, що відрізняє їх від більшості наративів, які зазвичай відносять до «канону» радянської табірної літератури (включно з низкою мемуарів асимільованих інтелектуалів єврейського походження) полягає у значній увазі, яку ці автори приділяють проявам єврейської самосвідомості та згуртованості в місцях несвободи.

²³⁵ Там само. Арк. 3.

²³⁶ Інтерв'ю С. Сімакової із З. Фрімерман. Арк. 6–9, 17.

Найпершим із близьких приятелів Забари свої мемуари про радянські тюрми та Гулаг опублікував журналіст Майкл Соломон, який після сімнадцяти років ув'язнення в СРСР і комуністичній Румунії емігрував до Канади. Його книга «Магадан» вийшла англійською мовою 1971 року, невдовзі після перших публікацій на Заході «Колимських оповідань» Варлама Шаламова. На той час багато героїв книги Соломона були живими та мешкали в Радянському Союзі. Очевидно, із цієї причини, перелічуючи серед репресованих в останні роки життя Сталіна своїх знайомих-літераторів: Забару, Ноте Лур'є, Якова Якіра й Ірме Друкера, – у конкретних епізодах він був схильний не розкривати імен. Мемуарист робить показовий виняток для прізвища Йосифа Лернера, який ще 1966 року перебрався до Ізраїлю. Натомість він жодного разу не називає імені Вілі Свечинського (він домігся виїзду з СРСР щойно на початку 1971 року, в якому з'явилася книга), хоча детально описує епізод із племінницею Льва Троцького Ірен Бронштейн²³⁷. Учасниками цього епізоду, про який йшлося раніше, були саме Свечинський та Забара, що впливає з пізніших спогадів самого Лернера²³⁸.

Таким чином, прийом умовчання був покликаний захистити людей, яких Соломон називає просто «відомим єврейським письменником», «одним із дев'яти заарештованих лікарів», «відомим єврейським інженером» чи «університетським професором», адже їхнє майбутнє досі видавалося йому непевним. «Ті євреї, які були звільнені із сибірського ув'язнення, нині мають бути дуже обережними, – писав він. – Вони мусять триматися “нижче від трави й тихіше від води”». Навіть постаті посмертно реабілітованих діячів єврейської культури, включно з Міхоелсом, не були, на його думку, захищені від можливості нового паплюження на черговому витку радянської історії²³⁹.

²³⁷ Solomon M. Magadan. P. 127, 157–162, 214.

²³⁸ Лернер Дж. Прощай, Россия! С. 312–232, 334.

²³⁹ Solomon M. Magadan. P. 217–218, 220–221, 228. Звісно, у випадку Міхоелса йшлося не про юридичну реабілітацію (щодо нього ніколи не виносилося жодного вироку), а про відновлення його доброго імені на рівні офіційного дискурсу.

У наступні десятиліття набагато детальнішими свідченнями про Натана Забару поділилися інші його табірні друзі: Міхаель Маргуліс, Йосиф Лернер та Віля Свечинський. Усі троє після довгих років боротьби за виїзд стали громадянами Ізраїлю, де вступили до лав утвореної 1969 року Організації в'язнів Сіону. Вона ініціювала вшанування сіоністів, загиблих у Гулазі, збирала свідчення й документи тих, хто вижив і переїхав до Ізраїлю та дбала про їхній соціальний захист. Організація також проводила міжнародну кампанію за звільнення євреїв-політв'язнів брежнєвської доби. Раду організації очолив Міхаель Маргуліс²⁴⁰.

За кордоном товариші Забари мали змогу написати мемуари без тиску державної цензури, але не без впливу соціального запиту, в середовищі, де страждання євреїв під радянською владою викликали інтерес, співчуття та водночас політичні дискусії. Звісно, масштабів цього інтересу не варто перебільшувати. Як визнавав ветеран сіоністського руху в СРСР Йосиф Менделевич, який відбув 11 років за ґратами у відомій «ленінградській літаковій справі», колективній пам'яті ізраїльтян ніколи не бракувало героїчних образів (зокрема з часів єврейської колонізації Палестини та арабо-ізраїльських воєн), які за своєю значимістю для формування національного міфу «перевершують історії в'язнів Сіону»²⁴¹.

Проте в Ізраїлі все ж періодично активізувалася увага до євреїв, які постраждали від комуністичних репресій. Особливо це було пов'язано з тим, що саме в цій країні колишній в'язень сталінського Гулагу Менахем Бегін досяг висот політичного визнання, ставши наприкінці 1970-х років прем'єр-міністром і лавреатом Нобелівської премії миру. Табірні спогади Бегіна, які вперше вийшли івритом ще на початку 1950-х, за часів його

²⁴⁰ Маргуліс М. 40 лет Организации узников Сиона. *Исход советских евреев*. 25 ноября 2009. URL: <https://bit.ly/3cTz2qk>; його ж. Йосиф Лернер (1926–2007). Там само. [2007]. URL: <https://bit.ly/3rPtgdH> (дата звернення: 06.04.2021).

²⁴¹ Fishman Tz. Does Anyone Care about the Prisoners of Zion? [інтерв'ю з Йосифом Менделевичем]. *Jewish Press*. 28 December 2018. URL: <https://bit.ly/3cTd6l> (дата звернення: 06.04.2021).

прем'єрства були видані у перекладах англійською, французькою та російською мовами²⁴². Іншою знаковою постаттю був Юліус Марголін, чия книга про перебування в ув'язненні на півночі Росії²⁴³ розгнівала ліві кола в Ізраїлі та на Заході. Марголін ініціював створення ізраїльського Об'єднання колишніх в'язнів радянських таборів, а також виступав на міжнародних майданчиках, зокрема в ООН, зі свідченнями про пережите й закликами засудити комуністичну систему несвободи так само, як нацистську²⁴⁴. У 1970-х роках було видано мемуари ще одного багаторічного радянського політв'язня, який тепер мешкав в Ізраїлі, – колишнього співзасновника Комуністичної партії Палестини Йосифа Бергера²⁴⁵.

Таким був загальний контекст, у якому 1974 року Міхаель Маргуліс опублікував у тель-авівській газеті спогади про пасхальний седер, що його проводив для співтабірників на Колимі «великий єврейський письменник»²⁴⁶. Прізвища Забари, про якого (як видно з пізніших спогадів) йшлося в цьому тексті, Маргуліс тоді все ще не називав, бо літератор і далі мешкав у Києві. У самому СРСР письменник, як уже говорилося, досить часто посилався на свій досвід незаконно репресованого не лише у приватному, а й в офіційному діловому листуванні, але в опублікованих біографіях Забари табірний період його життя був зоною умовчання й до, і після його смерті²⁴⁷. Це тривало аж до часів «перебудови», коли перші згадки про перебування Забари на Колимі з'явилися в легальних радянських виданнях – до таких належали спогади

²⁴² Begin M. *White Nights: The Story of a Prisoner in Russia*. New York, 1979.

²⁴³ Марголін Ю. Путешествие в страну зэ-ка. Нью-Йорк, 1952. Повну версію книги було опубліковано лише на початку XXI століття, івритом вона досі не виходила.

²⁴⁴ Toker L. *The Gulag in the Memoirs of Jewish Witnesses*. P. 69–71; Jackowska A. M. Julius Margolin – świadek zagłady żydowskiej w obozach sowieckich: Przyczynek do dziejów zimnej wojny. *Dzieje Najnowsze*. 2011. Nr 3. S. 104–111.

²⁴⁵ Бергер И. Крушение поколения. Флоренция, 1973.

²⁴⁶ Маргалит [Маргуліс] М. Песах в колымском концлагере. *Наша страна*. 12 апреля 1974.

²⁴⁷ Письменники Радянської України: Біобібліографічний довідник. Київ, 1966. С. 221; Забара Натан Ілліч [некролог від правління Спілки письменників України та правління її київської організації]. *Літературна Україна*. 1975. 25 лютого.

його колишнього співтабірника, співзасновника магаданської філії товариства «Меморіал» Асіра Сандлера²⁴⁸.

Уже після розпаду СРСР мемуари Маргуліса, Йосифа Лернера та Вілі Свечинського було видано в Ізраїлі окремими книгами. Їхні автори не ідеалізували особистості Забари: Лернер, зокрема, згадував про «складний» і «кепський» характер письменника, його небажання чути критику на свою адресу та періодичні сварки між ними в таборі, які, однак, не руйнували загальної атмосфери дружби і довіри у їхніх взаєминах²⁴⁹. Водночас Свечинський у своїх письмових та усних та свідченнях незмінно підкреслював, наскільки значну роль Забара відіграв у його житті. Навіть у 84-річному віці в інтерв'ю для проєкту Єврейського університету в Єрусалимі він розповідав: «Кожну хвилину, проведену з Натаном Забарою в таборі, я пам'ятаю. Він був моїм батьком у таборі. [...] Він врятував моє життя»²⁵⁰.

Отже, пам'ять про ув'язнення письменника та його кола протягом десятиліть формувалася на кількох рівнях – комунікативному (у спілкуванні із членами родини, серед друзів) та опосередкованому культурними носіями. Цей другий рівень пам'яті не міг існувати на радянських теренах за життя Натана Забари та тривалий час після його смерті. Однак іще від 1970-х років, попри прийоми умовчання, він почав складатися на кількох континентах і зрештою став глобальним, сягнувши Північної Америки, Ізраїлю та повернувшись до Магадана.

²⁴⁸ Сандлер А. Узелки на память: Записки реабилитированного. Магадан, 1988.

²⁴⁹ Лернер Дж. Прощай, Россия! С. 348.

²⁵⁰ וובשין איליה-מראיין. ראיון עם ויטלי סבצ'ינסקי [інтерв'ю І. Вовшина з В. Свечинським].

ВИСНОВКИ

У цій кваліфікаційній роботі досліджено питання сталості та динаміки соціальних ідентичностей Натана Забари. Це питання розкривалося у розрізі впливу, який мали роки репресій на літератора та на прояви його ставлення до власного етнокультурного коріння, творчої професії й місця в радянському суспільстві.

Забара належав до покоління радянських євреїв, які протягом 1940-х – середини 1950-х років втратили велику частину особистої та сімейної історії. Його близьких було вбито під час нацистської окупації; у роки війни було зруйновано його київське помешкання, а 1950 року радянські органи держбезпеки вилучили у Забари книги, документи, рукописи та світлини – матеріальні свідчення його належності до таких спільнот, як родина, Спілка радянських письменників та коло ветеранів Червоної армії. Дещо було йому згодом повернуто, але великою мірою утворений вакуум приналежності був заповнений новими соціальними зв'язками, що сформувалися у роки ув'язнення, новими звичками і навіть новими речами, привезеними з Колими.

Аналіз спогадів співтабірників Забари показує, що він став ключовою постаттю у невеликій групі ув'язнених євреїв, які піклувалися один про одного у критичних умовах та дотримувалися релігійно забарвлених єврейських традицій, що суперечило режиму утримання та атеїстичній ідеології держави загалом. Це – як і демонстративна прихильність Забари державі Ізраїль, засвідчена у його скаргах із табору до радянської прокуратури та інших джерелах, – очевидно не узгоджувалося з «антисіоністською» політичною практикою кінця 1940-х – початку 1950-х років, а отже переслідування проявів єврейської самоідентифікації не обов'язково зумовлювало її приховування.

І до арешту публічні та приватні ідентичності письменника були нерозривно пов'язані з єврейством: він розмовляв і писав їдишем, разом із

родиною відзначав єврейські свята, публікував твори про модернізацію єврейського життя після революції. Але якщо тематика ранніх літературних зацікавлень Забари свідчить про його намагання вписати єврейські сюжети та самого себе до радянського контексту, то після перебування в Німеччині у 1945–1946 роках, а надто після звільнення з Гулагу він переформулював свою належність до єврейства як транскордонної, глобальної нації з Єрусалимом як центром її тяжіння.

Проведене дослідження показує, що реінтеграція колишніх в'язнів, зокрема єврейських інтелектуалів, навіть в умовах глибоких соціально-політичних та культурних трансформацій доби десталінізації була багатоактовим процесом, що не зводився до юридичного визнання відновлення їхніх прав. Письменник мусив «наздоганяти» своїх колег, які не були репресовані, та «доводити» свою творчу плідність в умовах, коли основна мова його літературної праці – їдиш – була набагато менш затребувана, а єврейська тематика сприймалася радянськими видавцями стримано та з підозрою. Це, помножене на побутові та фінансові ускладнення, які вдавалося розв'язувати дуже повільно, та на згубні наслідки репресій для його здоров'я, спонукало Натана Забару до певних ідейних компромісів із владою, переходу на політизовану мову, актуальну для епохи «холодної війни». Треба визнати, однак, що ці компроміси були радше ситуативними та суттєво не допомагали у прискоренні публікацій його найбільших творів, які відкладалися протягом багатьох років.

Ця робота також дозволяє по-новому поглянути на значення солідарності людей, які постраждали від радянських репресій, у післясталінську добу історії СРСР. Колишні в'язні Гулагу відігравали вельми важливі ролі у літературній та громадській діяльності Натана Забари наприкінці 1950-х – у першій половині 1970-х років. Вони допомагали йому в пошукові заробітку після звільнення, у заохоченні його до нових творчих спроб, редагуванні й перекладі його текстів та нелегальному вивезенні їх за кордон, у зусиллях зі

вшанування жертв Бабиного Яру тощо, хоча з деким з них він радикально розходився у ставленні до радянської влади, зокрема її близькосхідної політики. Своєю чергою, Забара досить нетипово для тогочасної радянської літератури скористався можливостями пізньої «відлиги», змалювавши в оповіданні «Там, де бушують вітри» свого єврейського співтабірника, який у реальному житті рішуче відмовився від лояльності до комунізму, як невинну жертву каральної системи.

У магістерській роботі здійснено історичну контекстуалізацію творів Забари, написаних після Гулагу, яка значною мірою відрізняється від тієї, що пропонувалася у працях попередніх дослідників. Зокрема, показано, що роман «Сьогодні народжується світ» постав на матеріалі досвіду, який став предметом звинувачення Забари в 1950–1951 роках, та був тісно вплетений з історію його кримінальної справи. Робота над цим твором, де піднімалися питання неволі та переживань людини, яка вціліла в нацистському концтаборі, безпосередньо передувала арешту Забари і була надовго перервана репресіями. У другій половині 1950-х років автор зміг повернутися до свого твору, маючи безпосереднє знання про те, що означає бути в'язнем. Разом із тим, в опублікованій версії книги, як показало її порівняння з рукописом, підґрунтя для читацьких паралелей між поверненням у суспільство в'язнів нацизму і сталінізму було мінімізовано.

Останній об'ємний твір Забари – роман «Колесо обертається», із якого читачі могли чимало дізнатися про замовчувані в СРСР єврейські традиції, – був особливо незвичним для радянської їдишської літератури 1960–1970-х років, багато із творців якої, як і Забара, пережили табори Гулагу. Як продемонстровано в цьому дослідженні, автор не лише відкинув ідеологічний канон, який заперечував наявність єврейства як цілісної спільноти, але і вмістив у роман неприховану алюзію на сталінські репресії проти євреїв та рабську працю в'язнів радянських таборів.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Джерела

1.1. Неопубліковані (архівні) джерела

Архів Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства НаУКМА (Архів Центру юдаїки – АЦЮ)

Ф. 53: Натан Забара

1. АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. б/н: Демонстраційний альбом.
2. АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 12: «Колесо обертається» (роман): переклад, рецензії.
3. АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 14: Оповідання. Романи.
4. АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 19: Оригінальні твори. Підготовчі матеріали.
5. АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 20: Підготовчі матеріали.
6. АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 22: Документи.
7. АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 24: Матеріали інших осіб. Листи.
8. АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 27: Листування.
9. АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 28: Листування.
10. АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 29: Листування.
11. АЦЮ. Ф. 53. Оп. 1. Спр. 33. Листування. Матеріали інших осіб. Інші матеріали.

Ф. 60: Моше Пінчевський

12. АЦЮ. Ф. 60. Оп. 1. Спр. 6: Листування, матеріали інших осіб, рецензії, фотографії.

Ф. 62: Матвій Талалаєвський

13. АЦЮ. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 10: Оригінальні твори. Вірші.
14. АЦЮ. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 57: Демонстраційний альбом.

15. АЦЮ. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 87: Оригінальні твори. Підготовчі матеріали (сценарії концертів у ГУЛАГу).

Ф. 72: Йосип Бухбіндер

16. АЦЮ. Ф. 72. Оп. 1. Спр. 23: Оригінальний твір, переклад твору фондоутворювача.

Ф. 184: Проект «Єврейські долі: Україна XX століття.
Усна історія»

17. АЦЮ. Ф. 184. Оп. 1. Спр. б/н: Інтерв'ю Світлани Сімакової із Зінаїдою Фрімерман (1936 р. н.), записане у Києві 28 лютого 2021 р. Транскрипт (рос. мовою). 22 арк.
18. АЦЮ. Ф. 184. Оп. 1. Спр. б/н: Інтерв'ю Світлани Сімакової з Олександром Лернером (1953 р. н.), записане телефоном 7 березня 2021 р. Транскрипт (рос. мовою). 6 арк.
19. АЦЮ. Ф. 184. Оп. 1. Спр. б/н: Інтерв'ю Світлани Сімакової із Ігорем Талалаєвським (1957 р. н.), записане у Києві 11 травня 2021 р. Транскрипт (рос. мовою). 20 арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ)

Ф. 65: Справи оперативного обліку КДБ УРСР

1. ГДА СБУ. Ф. 65. Оп. 1. Спр. С-6974: Справа-формуляр «Боевцы»^{*251}. Т. 6: Агентурна справа на Натана Забару.

²⁵¹ Тут і далі астериском позначено справи та мікрофільми, оцифровані копії яких збереглися в особистому архіві Юхима Меламеда (1951–2021). Доступ до них люб'язно надано його вдовою Галиною Чабан.

*Claims Conference International Holocaust Documentation Archive, United States
Holocaust Memorial Museum (USHMM)*

RG-22.028M: Records of the Jewish Anti-Fascist Committee, 1942–1948

1. USHMM. RG-22.028M. Reel 29*. Мікрофільмована копія з: Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. Р-8114: Еврейский антифашистский комитет. Оп. 1. Д. 67: Статьи корреспондентов газеты «Эйникайт». 410 л.
2. USHMM. RG-22.028M. Reel 75*. Мікрофільмована копія з: ГАРФ. Ф. Р-8114. Оп. 1. Д. 167: Статьи корреспондентов газеты «Эйникайт». 535 л.

1.2. Збірки та окремі публікації документів

1. Антиеврейские процессы в Советском Союзе (1969–1971 гг.): Документы и юридический комментарий / под ред. А. Рожанского. Иерусалим: Еврейский ун-т в Иерусалиме; Центр по исследованию и документации восточноевропейского еврейства, 1979. Т. 1. XII+536 с.
2. Аппарат ЦК КПСС и культура, 1953–1957: Документы / отв. сост. З. К. Водопьянова. Москва: РОССПЭН, 2001. 808 с.
3. Второй Всесоюзный съезд советских писателей, 15–26 декабря 1954 года: Стенографический отчет. Москва: Советский писатель, 1956. 608 с.
4. ГУЛАГ: Главное управление лагерей, 1918–1960 / сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. Москва: Международный фонд «Демократия», 2000. 888 с.
5. Документи з архівної кримінальної справи Й. Бухбіндера. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1998. № 3/4. С. 225–276.

6. Документи з архівної кримінальної справи Н. Забари. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1998. № 3/4. С. 147–224.
7. Кримінальний кодекс УРСР: Затверджений Центральним Виконавчим Комітетом Української РСР 8 червня 1927 р. Офіціальний [sic] текст зі змінами і доповненнями на 1 листопада 1949 р., з постатейними матеріалами і додатками. Київ: Держполітвидав УРСР, 1950. 168 с.
8. Лаврентий Берия. 1953: Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы / сост. В. Наумов, Ю. Сигачев. Москва: Международный фонд «Демократия», 1999. 512 с.
9. Реабилитация: как это было: Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы / сост. А. Н. Артизов и др. Москва: Международный фонд «Демократия», 2003. Т. 2: Февраль 1956 – начало 1980-х годов. 960 с.
10. Реабилитация: Политические процессы 1930–1950-х годов / сост. И. В. Курилов, Н. Н. Михайлов, В. П. Наумов. Москва: Политиздат, 1991. 461 с.
11. Сталин и космополитизм, 1945–1953: Документы Агитпропа ЦК / сост. Д. Г. Наджафов, З. С. Белоусова. Москва: Международный фонд «Демократия»; Материк, 2005. 768 с.

1.3. Опубліковані джерела усної історії

1. Абрам Кацнельсон: «И в Америке я остаюсь украинским поэтом...» [інтерв'ю Людмили Таран з Абрамом Кацнельсоном (1914 р. н.)]. *Зеркало недели*. 1996. № 16 (19–26 апреля). URL: <https://bit.ly/3rLu97e> (дата звернення: 27.03.2021).
2. Виталий Свечинский в Доме ученых Тель-Авива [виступ В. Свечинського на презентації його книги «Повернення до історії» 27

- березня 2013 р.]. URL: <https://bit.ly/3fjSm0f> (дата звернення: 04.05.2021).
3. Віктор Олександрович Красін: «У мене була одна думка: тікати» [інтерв'ю Ганни Артем'євої та Олени Рачової з Віктором Красіним (1929 р. н.)] // 58-ма. Невилучене: Історії людей, які пережили те, чого ми найбільше боїмося / авт.-упоряд. Г. Артем'єва, О. Рачова; пер. з рос. О. Ушкалова. Харків: Vivat, 2016. С. 189–196.
 4. Дорога в Израиль [інтерв'ю з Міхаелем Маргулісом (1930 р. н.), записане в Єрусалимі 3 березня 2010 р. Відеозапис]. URL: <https://bit.ly/2PZXfD0> (дата звернення: 07.05.2021).
 5. Интервью Юлия Кошаровского с Виталием Свечинским [1931 р. н.]. *Юлий Кошаровский* [особистий сайт]. URL: <https://bit.ly/3sUs0aM> (дата звернення: 01.04.2021).
 6. Fishman Tz. Does Anyone Care about the Prisoners of Zion? [інтерв'ю Цві Фішмана з Йосифом Менделевичем (1947 р. н.)]. *Jewish Press*. 28 December 2018. URL: <https://bit.ly/3cTdg6l> (дата звернення: 06.04.2021).
 7. וובשין אילה-מראיין. ראיון עם ויטלי סבצ'ינסקי. המדור לתיעוד בעל פה של מכון המחקר ליהדות זמננו ע"ש אברהם הרמן באוניברסיטה העברית בירושלים בעלים נוכחיים [інтерв'ю Іллі Вовшина з Вілі Свечинським (1931 р. н.), записане в Єрусалимі 13 січня 2015 р. Відеозапис]. *The National Library of Israel*. URL: <https://bit.ly/3sR3eal> (дата звернення: 10.04.2021).
 8. וובשין אילה-מראיין. ראיון עם עמנואל (עמיק) דיאמנט. המדור לתיעוד בעל פה של מכון המחקר ליהדות זמננו ע"ש אברהם הרמן באוניברסיטה העברית בירושלים בעלים נוכחיים [інтерв'ю Іллі Вовшина з Еммануелем (Аміком) Діамантом (1937 р. н.), записане в Кір'ят-Оно, Ізраїль, 2 лютого 2006 р. Відеозапис]. *The National Library of Israel*. URL: <https://bit.ly/3sLinu1> (дата звернення: 11.04.2021).

1.4. Опубліковані мемуарні джерела

1. Арцыбушев А. П. Милосердия двери. Москва: Духовная нива, 2001. 224 с.
2. Бергер И. Крушение поколения / пер. с англ. Я. Бергера. Флоренция: Aurora, 1973. 329 с.
3. Бухбіндер Й. Сторінки мого життя: Документальна повість. *Київ*. 1991. № 6. С. 27–60.
4. Ванеев А. А. Два года в Абези: В память о Л. П. Карсавине. Брюссель: Изд-во «Жизнь с Богом»; La Presse Libre, 1990. 200 с.
5. Галкин С. З. Автобиография // Советские писатели: Автобиографии / сост. Б. Я. Брайнина, Е. Ф. Никитина. Москва: Гос. изд-во худ. лит., 1959. Т. 1. С. 278–288.
6. Гуменна Д. Дар Евдотеї: Іспит пам'яті. Балтимор; Торонто: Смолоскип, 1990. Т. 2: Жар і крига. 346 с.
7. Диамант Э. Бабий Яр, или Память о том, как в народ превращалось строптивное племя. *Мы здесь*. 14 сентября 2011. URL: <https://bit.ly/3t03bKo> (дата звернення: 06.04.2021).
8. Зальцман М. Меня реабилитировали... Из записок еврейского портного сталинских времен / пер. с англ. М. Н. Ланды. Москва: Русский путь, 2006. 264 с.
9. Ильяшук М. Сталинским курсом: Повесть-быль. Киев: Українська видавнича спілка, 2005. 504 с.
10. Лакшин В. «Новый мир» во времена Хрущева: Дневник и попутное (1953–1964). Москва: Книжная палата, 1991. 269 с.
11. Лернер Дж. Прощай, Россия! Мемуары «американского шпиона» / пер. с англ. И. Дашинского. Кфар-Хабат, 2006. 462 с.
12. Маргалит [Маргулис] М. Песах в колымском концлагере. *Наша страна* (Тель-Авив). 12 апреля 1974.
13. Марголин Ю. Путешествие в страну зэ-ка. Нью-Йорк: Изд-во им. Чехова, 1952. 414 с.

14. Маргулис М. 40 лет Организации узников Сиона. *Исход советских евреев*. 25 ноября 2009. URL: <https://bit.ly/3cTz2qk> (дата звернення: 06.04.2021).
15. Маргулис М. «Еврейская» камера Лубянки. Иерусалим: Гешарим, 1996. 215 с.
16. Маргулис М. Иосиф Лернер (1926–2007). *Исход советских евреев*. [2007]. URL: <https://bit.ly/3rPtgdH> (дата звернення: 06.04.2021).
17. Ортенберг С. Ткань жизни: Воспоминания российского еврея / пер. с идиша Б. Гершмана, Ф. Ортенберга. Иерусалим: [б/и], 2004. 175 с.
18. Плющ Л. На карнавале истории. Лондон: Overseas Publications Interchange, 1979. 711 с.
19. Полянкер А. Мой дорогой Шмая-Газлен: Фрагменты воспоминаний об отце с фотографиями, размышлениями и отступлениями // Перешедший реку: Памяти Григория Полянкера / сост. А. Полянкер. Киев: АДЕФ-Украина, 2008. С. 9–72.
20. Сандлер А. Узелки на память: Записки реабилитированного. Магадан: Книжное изд-во, 1988. 1991. 557 с.
21. Свечинский В. Возвращение в историю. Москва; Иерусалим: [б/и], 2012. 175 с.
22. Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ, 1918–1956: Опыт художественного исследования. Москва; Минск: Советский писатель; Новый мир; Мастацкая літаратура, 1990. Т. 1. 579 с.
23. Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ, 1918–1956: Опыт художественного исследования. Москва; Минск: Советский писатель; Новый мир; Мастацкая літаратура, 1991. Т. 3. 576 с.
24. Хайкина Д. Воспоминания о Григории Полянкере // Перешедший реку: Памяти Григория Полянкера / сост. А. Полянкер. Киев: АДЕФ-Украина, 2008. С. 195–199.

25. Шаламов В. Рива-Роччи // Його ж. Колымские рассказы. Москва: Русская книга, 1992. Кн. 2. С. 416–430.
26. Этингер Я. Я. Это невозможно забыть: Воспоминания. Москва: Весь мир, 2001. 272 с.
27. Begin M. White Nights: The Story of a Prisoner in Russia. New York: Harper & Row, 1979. 240 p.
28. Solomon M. Magadan. Princeton, NJ: Auerbach Publishers, 1971. 243 p.

1.5. Публікації художніх творів

1. Баумволь Р. Стихи разных лет. Иерусалим: Эйгнс, 1976. 126 с.
2. Забара Н. Колесо вертится: Исторический роман / пер. с идиша Я. Вольфаса. Москва; Иерусалим: Мосты культуры; Гешарим, 2004. 536 с.
3. Забара Н. Сегодня рождается мир: Роман. Обыкновенная мама: Роман-хроника / авториз. пер. с евр. [їдишу] А. Семеновкера. Москва: Советский писатель, 1968. 398 с.
4. Некрасов В. Кира Георгиевна: Повесть. *Новый мир*. 1961. № 6. С. 70–126.
5. זאַבאַרע נ. דער פּאָטער: ראָמאַן. קײַוו: אוקרמעלוכענאַצמינדפאַרלאַג, 1940. 518 ז' [Забара Н. Дер фотер: Роман. Київ: Укрмелухенацміндфарлаг, 1940. 518 с.]
6. זאַבאַרע נ. גאַלגאַל האַכויזער. מאָסקווע: סאַוועטסקי פּיסאַטער, 1979. 472 ז' [Забара Н. Гальгаль гахойзер. Москва: Советский писатель, 1979. 472 с.]
7. זאַבאַרע נ. היינט ווערט געבוירן אַ וועלט. סאַוועטיש היימלאַנד. 1965. № 3. זי 3–88 [Забара Н. Гайнт верт гебойрен а вельт. *Советіш геймланд*. 1965. № 3. С. 3–88].

1.3. Статті у періодиці

(окрім публікацій спогадів та художніх творів)

1. Забара Натан Ілліч [некролог від правління Співки письменників України та правління її київської організації]. *Літературна Україна*. 1975. 25 лютого.
2. Либинзон З. О советской еврейской литературе. *Вопросы литературы*. 1983. № 8. С. 226–232. URL: <https://bit.ly/3hS23WF> (дата звернення: 22.05.2021).
3. Наша відповідь – гнів і обурення! *Літературна Україна*. 1970. 10 березня.

II. Література

2.1. Монографії та інші узагальнювальні праці

1. Баберовскі Й. Червоний терор: Історія сталінізму / пер. з нім. О. Маєвського. Київ: К.І.С., 2007. 248 с.
2. Байбурин А. Советский паспорт: история – структура – практики. Санкт-Петербург: Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2017. 488 с.
3. Білокінь С. Клуб творчої молоді «Сучасник». Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. 63 с.
4. Блюм А. В. Еврейский вопрос под советской цензурой, 1917–1991. Санкт-Петербург: Петербургский еврейский ун-т, 1996. 185 с.
5. Бранденбергер Д. Л. Национал-большевизм: Сталинская массовая культура и формирование русского национального самосознания (1931–1956 гг.) / пер. с англ. Н. Алешиной, Л. Высоцкого. Санкт-Петербург: Академический проект; ДНК, 2009. 416 с.
6. Вронська Т. Повторники: Приречені бранці ГУЛАГу. Київ: Темпора, 2019. 420 с.
7. Вронська Т. Упокорення страхом: Сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади, 1917–1953 рр. Київ: Темпора, 2013. 624 с.

8. Гительман Ц. Беспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней / авториз. пер. с англ. А. Б. Каменского. Москва: Новое литературное обозрение, 2008. 512 с.
9. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 1950-х – 1980-ті рр. XX ст.). Київ: Рідний край, 2000. 616 с.
10. Добренко Е. Поздний сталинизм: эстетика политики. Москва: Новое литературное обозрение, 2020. Т. 2. 600 с.
11. Добренко Е. Формовка советского писателя: Социальные и эстетические истоки советской литературной культуры. Санкт-Петербург: Академический проект, 1999. 557 с.
12. Епплбом Е. Історія ГУЛАГу / пер. з англ. А. Іщенко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 511 с.
13. Єсельчик С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / авториз. пер. з англ. М. Климчука, Х. Чушак. Київ: Критика, 2008. 304 с.
14. Єсельчик С. Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни / авториз. пер. з англ. Я. Стріхи. Київ: Laugus, 2018. 306 с.
15. Кісь О. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти. 2-ге вид., доп. Дрогобич: Коло, 2020. 299 с.
16. Костырченко Г. В. В плену у красного фараона: Политические преследования евреев в СССР в последнее сталинское десятилетие. Москва: Международные отношения, 1994. 400 с.
17. Костырченко Г. В. Тайная политика Хрущева: власть, интеллигенция, еврейский вопрос. Москва: Международные отношения, 2012. 522 с.
18. Мицель М. Евреи Украины в 1944–1953 гг.: Очерки документированной истории. Киев: Дух і Літера, 2004. 362 с.
19. Міцель М. Політика і параноя: КПУ в боротьбі проти «міжнародного сіонізму» (1953–1986). Київ: Дух і Літера, 2021. 424 с.

20. Луцький Ю. Літературна політика в радянській Україні, 1917–1934. Київ: Гелікон, 2000. 242 с.
21. Люстигер А. Сталин и евреи: Трагическая история Еврейского антифашистского комитета и советских евреев / пер. с нем. В. А. Брун-Цехового. Москва: РОССПЭН, 2010. 478 с.
22. Петровський-Штерн Й. Анти-імперський вибір: Постанови українсько-єврейської ідентичності. Київ: Критика, 2018. 432 с.
23. Стріха М. Український переклад і перекладачі: між літературою і націєтворенням. Київ: Дух і Літера, 2020. 520 с.
24. Стяжкіна О. Стигма окупації: Радянські жінки у самобаченні 1940-х років. Київ: Дух і Літера, 2019. 384 с.
25. Федотова О. Політична цензура друкованих видань в УСРР–УРСР (1917–1990 рр.). Київ: Парламентське вид-во, 2009. 352 с.
26. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус. Чернівці: Рута, 1998. 207 с.
27. Шенталинский В. Рабы свободы: В литературных архивах КГБ. Москва: Парус, 1995. 392 с.
28. Эстрайх Г. Еврейская литературная жизнь Москвы, 1917–1991. Санкт-Петербург: Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2015. 334 с.
29. Эткинд А. Кривое горе: Память о непогребенных / авториз. пер. с англ. В. Макарова. Москва: Новое литературное обозрение, 2018. 328 с.
30. Alexopoulos G. *Illness and Inhumanity in Stalin's Gulag*. New Haven; London: Yale University Press, 2017. 308 p.
31. Alexopoulos G. *Stalin's Outcasts: Aliens, Citizens, and the Soviet State, 1926–1936*. Ithaca, NY; London: Cornell University Press, 2003. 256 p.
32. Barnes S. A. *Death and Redemption: The Gulag and the Shaping of the Soviet Society*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2011. 368 p.

33. Cohen S. F. *The Victims Return: Survivors of the Gulag after Stalin*. Exeter, NH: PublishingWorks, 2010. 216 p.
34. Draskoczy J. *Belomor: Criminality and Creativity in Stalin's Gulag*. Boston, MA: Academic Studies Press, 2014. 252 p.
35. Figs O. *The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia*. New York: Metropolitan Books, 2007. 784 p.
36. Goldman W. Z. *Inventing the Enemy: Denunciation and Terror in Stalin's Russia*. Cambridge, UK; New York: Cambridge University Press, 2011. 334 p.
37. Murav H. *Music from a Speeding Train: Jewish Literature in Post-Revolution Russia*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2011. 416 p.
38. Naimark N. M. *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949*. Cambridge, MA; London: Harvard University Press, 1995. 586 p.
39. Prose F. *Anne Frank: The Book, the Life, the Afterlife*. New York: Harper, 2009. 322 p.
40. Toker L. *Gulag Literature and the Literature of Nazi Camps: An Intercontextual Reading*. Bloomington, IN: Indiana University Press, 2019. 298 p.
41. Tolczyk D. *See No Evil: Literary Cover-Ups and Discoveries of the Soviet Camp Experience*. New Haven; London: Yale University Press, 1999. 362 p.

2.2. Статті

1. Громан Ш. Дважды исторический роман Натана Забары. 2004. URL: <https://bit.ly/3sSnJoe> (дата звернення: 03.04.2021).

2. Дымерская-Цигельман Л. Об идеологической мотивации различных поколений активистов еврейского движения в СССР в 1970-х годах. *Вестник Еврейского ун-та в Москве*. 1994. № 1 (5). С. 121–144.
3. Естрайх Г. Піррова перемога радянських планувальників розвитку їдишу // Його ж. Культура мовою їдиш: Україна, перша половина ХХ ст. / пер. з англ. О. Панича. Київ: Дух і Літера, 2016. С. 212–232.
4. Минералов А. Ю. «Каторжно-лагерная» сюжетно-образная традиция в русской прозе ХХ в. *Вестник Кемеровского гос. ун-та культуры и искусств*. 2012. № 18. С. 106–112.
5. Цалик С., Селігей П. Єврейські письменники–мешканці РОЛІТу. *Єгупець*. № 9. С. 328–341.
6. Циганкова Е. Вивчення мови і культури їдиш [sic] в Українській академії наук (1926–1949). *Східний світ*. 1999. № 1/2. С. 305–320.
7. Шаповал Ю. Кагебістська «одісея» Івана Дзюби // Обрії особистості: Книга на пошану Івана Дзюби / упоряд. О. Гнатюк, Л. Фінберг. Київ: Дух і Літера, 2011. С. 19–39.
8. Широков А. И. Берлаг: формирование и деятельность Особого лагеря МВД на Колыме. *Вестник Томского гос. ун-та*. 2009. № 326. С. 91–95.
9. Эстрайх Г. Смертельно опасное национальное единение: Еврейский антифашистский комитет в СССР: полномочия, превышение полномочий, судьба // Советская гениза: новые архивные разыскания по истории евреев в СССР / сост. и отв. ред. Г. Эстрайх, А. Френкель. Бостон; Санкт-Петербург: Academic Studies Press; БиблиоРоссика, 2020. Т. 1. С. 293–350.
10. Юшковський М. Історичний роман Натана Забари «Колесо обертається»: маловідомі факти. *Єгупець*. 2021. № 30. С. 274–283.
11. Estraikh G. The Life, Death, and Afterlife of the Jewish Anti-Fascist Committee. *East European Jewish Affairs*. 2018. Vol. 48. No. 2. P. 139–148.

12. Jackowska A. M. Julius Margolin – świadek zagłady żydowskiej w obozach sowieckich: Przyczynek do dziejów zimnej wojny. *Dzieje Najnowsze*. 2011. Nr 3. S. 99–112.
13. Kotlerman B. Des Juifs de Provence au XIIIe siècle aux Juifs d'Union soviétique: Le roman en yiddish *Galgal hakhoyzer (La Roue tourne)* de Natan Zabare. *Revue des Études Juives*. 2014. Vol. 173. No. 1/2. P. 181–189.
14. Schneider W. From the Ghetto to the Gulag, from the Ghetto to Israel: Soviet Collaboration Trials against the Shargorod Ghetto's Jewish Council. *Journal of Modern European History*. 2019. Vol. 17. No. 1. P. 83–97.
15. Shmeruk Ch. Twenty-five Years of *Sovetish heymland*: Impressions and Criticism // Jewish Culture and Identity in the Soviet Union / ed. by Yaacov Ro'i, Avi Beker. New York; London: New York University Press, 1991. P. 191–207.
16. Toker L. The Gulag in the Memoirs of Jewish Witnesses // Proceedings of the Eleventh World Congress of Jewish Studies. Jerusalem, 1994. Division C. Vol. 3. P. 69–76.

III. Довідкові видання

1. З порога смерті: Письменники України–жертви сталінських репресій / упоряд. О. Г. Мусієнко. Київ: Радянський письменник, 1991. Вип. 1. 494 с.
2. Краткая литературная энциклопедия / гл. ред. А. А. Сурков. Москва, 1978. Т. 9 (дополнительный). 970 стб.
3. Письменники Радянської України: Біобібліографічний довідник / упоряд. О. Петровський. Київ: Радянський письменник, 1966. 800 с.

IV. Дисертації (на правах рукописів)

1. Парижский С. Г. Соотношение поэзии и прозы в макамах на иврите XII–XIII вв. Дис. ... канд. филол. наук. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский гос. ун-т, 2011. 176 с.
2. Bertelsen O. Spatial Dimensions of Soviet Repressions in the 1930s: The House of Writers (Kharkiv, Ukraine). PhD thesis. Nottingham: University of Nottingham, 2013. 529 p.

ДОДАТКИ

Додаток № 1

Біографічна довідка (хронологія)

- 1908 р.** – народження Натана Забари в м. Рогачеві Волинської губернії;
- 1925 р.** – переїзд до Києва;
- 1930 р.** – публікація першого оповідання;
- 1932 р.** – видання першої книги Забари «Радіороман»;
- 1933–1934 рр.** – навчання в Інституті єврейської пролетарської культури ВУАН;
- 1934 р.** – вступ до Спілки радянських письменників України;
- 1941–1945 рр.** – перебування на фронті в ролі військового кореспондента;
- 1945–1947 рр.** – робота літературним працівником у газеті радянської військової адміністрації в Німеччині «Tägliche Rundschau»;
- 1950–1951 рр.** – арешт у Києві та слідство у справі Забари;
- 1951 р.** – засудження до 10 років ув'язнення;
- 1951–1956 рр.** – перебування літератора в магаданських таборах;
- 1962 р.** – публікація їдишомовного оповідання про Колиму «Там, де бушують вітри»;
- 1965 р.** – публікація їдишем роману «Сьогодні народжується світ»;
- 1972–1977 рр.** – публікація частинами їдишомовного роману «Колесо обертається» у журналі «Советіш геймланд»;
- 1975 р.** – смерть Натана Забари;
- 1979 р.** – посмертна публікація роману «Колесо обертається» окремою книгою.